ANTE MALBAŠA

BOSANSKO PITANJE I AUSTRO-UGARSKA

u svijetlu političkog dnevnika
J. M. Baernreithera

1 9 3 3

„Bosanska Pošta", Sarajevo

ANTE MALBAŠA

BOSANSKO PITANJE I AUSTRO-UGARSKA

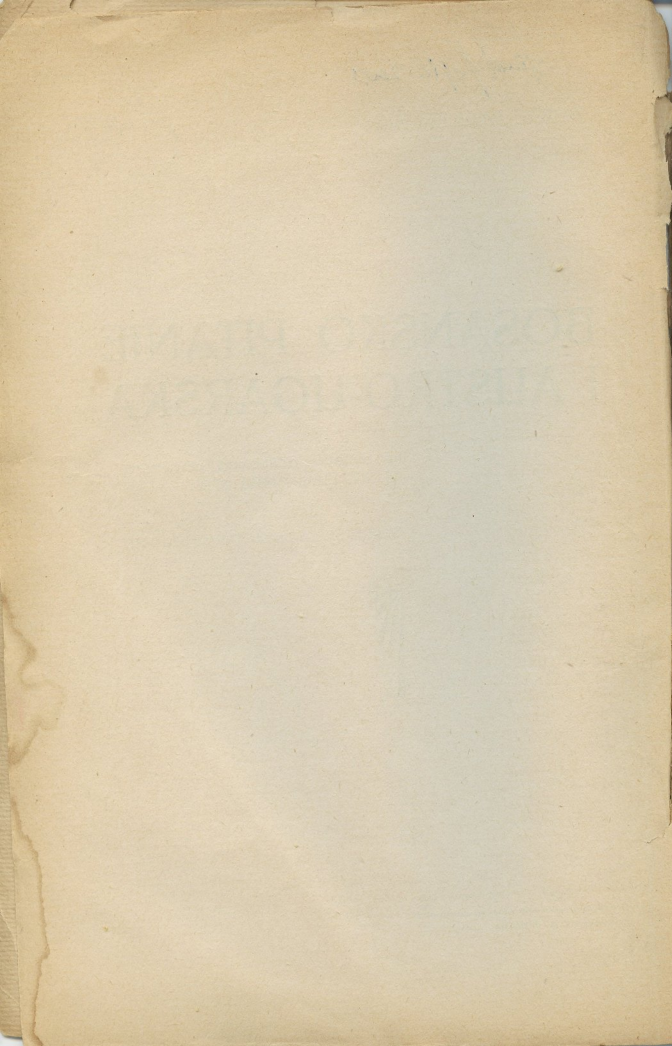
u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera

Pogovor napisao Viktor Rubčić

1 9 3 3

»Bosanska Pošta«, Sarajevo

Poslije sloma Austro-ugarske monarhije, mnogi njeni državnici, kao i pojedine istaknute vojničke ličnosti i uticajni ljudi iz finansijskog svijeta staroga režima, izdali su svoje memoare, dnevnike, razne knjige i brošure, koje su u prvome redu trebale da budu obrana samoga autora pred sudom javnosti, a od optužbi da je i on također jedan od krivaca za svjetski rat. (Prema navodima našega uvaženoga stručnjaka za diplomatsku istoriju g. Jovana M. Jovanovića izdano je do sada već preko 3000 djela, koja se odnose na pitanje odgovornosti za svjetski rat.) U drugom redu ta djela odgovornih ličnosti austro-ugarske politike, unose mnogo svijetla u sam problem postojanja Austro-ugarske monarhije i njihovi autori navode često veoma interesantne uzroke, koji su, po njihovom mišljenju, doprinijeli katastrofalnoj propasti dunavske monarhije.

Profesor Dr. Josip Nagy, koji se bavi pitanjem propasti austro-ugarske monarhije primjećuje ispravno: »Može se stvoriti zaključak — kaže Dr. Nagy — da je opstanak austro-ugarske države bio problematičan već u momentu njezina postanka, i da je ta problematičnost ostala na snazi od godine 1526 do 1918 (Dr. Josip Nagy — Problem raspadanja Austro-ugarske monarhije — »Savremenik« god. 1927. str. 172.) Ta problematičnost sastojala se u neriješenom pitanju odnošaja između njenih pojedinih narodnosti; južnoslovensko pitanje naročito je ukazivalo na tu problematičnost. (O tom su detaljno pisali prije rata Steed i Seton-Watson.)

Nije naša namjera da navedemo sva djela, koja su iza rata napisali pojedini državnici bivše Austro-ugarske monarhije, a u kojima se tretira pitanje ratne odgovornosti u svoj njegovoj širini. —: Predistorija, svjetski rat, uzroci. Mi ćemo ovdje — za bolju orijentaciju naših čitatelja — spomenuti samo tri značajna djela: najopširnije od njih — a može se kazati uopće u poratnoj memoarskoj književnosti — je djelo barona Konrada, šefa austro-ugarskog glavnog štaba: Conrad von Hötzendorf. Aus meiner Dienstzeit, 1906—1918, u pet

svezaka; Fragmenti političkoga dnevnika od čuvenog austrijskog državnika Bernrajtera (Joseph M. Baernreither — Fragmente eines politischen Tagesbuches) i knjiga bivšega direktora bečkoga Kreditanštalta Rudolfa Sigharta: Die letzten Jahrzenhte einer Grossmacht. — Posljednji deceniji jedne velike sile.

Sva tri su djela vanredno interesantna. U svima njima ima dragocjenog materijala, koji se odnosi na naše krajeve i Jugoslovene, koji su igrali izvjesnu ulogu u javnom životu dunavske monarhije. Upoređeno sa ostala dva, djelo Baernreithera ima nekoliko svojih odlika, koje su bile odlučne za naš izbor, da ga u izvodu priopćimo našoj javnosti, koja se interesira za južnoslovenski problem u bivšoj Austro-ugarskoj monarhiji.

Joseph Baernreither, austrijski državnik (1845—1925) parlamentarac, član kluba velikoposjednika, po ocu i majci čistokrvni Nijemac, odrastao u Češkoj, gdje je imao velika imanja, rano je stupio u politički život, gdje se odmah istakao svojim velikim pravnim i državničkim sposobnostima i zauzeo vidno mjesto u političkom životu bivše dunavske monarhije. Mi ostavljamo potpuno na stranu njegov rad na zakonodavstvu (on je pored Franza Kleina jedan od tvoraca novoga austrijskoga građanskoga postupnika) i na polju socijalne politike (za vrijeme rata, kada je Karlo sastavio svoju prvu vladu, njemu je povjerio novi resor socijalne politike.) Nas se tiče ovdje jedino njegovo političko djelovanje.

Kao član zajedničkih Delegacija, on je već po prirodi svoga položaja bio zainteresovan sudbinom okupiranih krajeva, Bosne i Hercegovine. On je nekoliko puta putovao po našim krajevima, dolazio u dodir sa ljudima, interesovao se za mnoge stvari, tražio pobliža objašnjenja. O tim svojim putovanjima i razgovorima sa ljudima, on je vodio iscrpan dnevnik. Poslije njegove smrti njegov prijatelj profesor bečkog Univerziteta Joseph Redlich, sredio je taj materijal i publikovao iz njega odlomke koji se odnose na južnoslovensko pitanje i Austro-ugarsku monarhiju. Ti su odlomci poslije prevedeni i na engleski jezik.

Bosansko-hercegovačko pitanje je bilo decenijama evropsko pitanje (Dr. Nikola Stojanović — O zadacima Bosne — Ljetopis Matice Srpske, sveska od augusta 1929 godine.) Već nekoliko godina ja ga izučavam, skupljam i sređujem materijal za jednu monografiju o politici u Bosni za vrijeme Austro-ugarske monarhije.

A u knjizi Baernreitherovoj ima baš mnogo interesantnog materijala koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. To je bio i glavni razlog da sam izabrao baš tu knjigu, da iz nje priopćim stvari, koje se odnose na nas.

Kao i Massaryk i Baernreither je bio uvjeren da je okupacija Bosne i Hercegovine i njene posljedice najveći problem austrijske politike. Massaryk je šta više držao da je to »problem« Austrije i da se tu imaju tražiti »počeci procesa raspadanja« dunavske monarhije.

Za Baernreithera je bosansko pitanje bilo samo dio općeg jugoslovenskog problema. Iz njegovog dnevnika koji se odnosi na bosansko pitanje, vidjeće se da je on preko toga pitanja ušao u cjelokupno južnoslovensko pitanje, čiju je jezgru tražio u kraljevini Srbiji. Vremenom, naročito poslije njegovih putovanja po Srbiji, on je postao jedan od najboljih poznavalaca balkanskog pitanja. —

Kakovo je bilo njegovo mišljenje o jugoslovenskom problemu?

Posljednja njegova misao bila je da se pod žezlom habsburškim ujedine svi Južni Sloveni, dakle da Srbija prestane postojati kao samostalna država, i da bude prisajedinjena Austriji. Stara ideja M. Piroćanca, usvojena i opširno razrađena u interesantnoj studiji sada već pokojnog Dra. Vladana Đorđevića »Die serbische Frage« — Leipzig 1909. Slično je mislio i Seton Watson. Po njemu je bio problem srpsko-hrvatskog ujedinjenja najglavnije pitanje austrijske balkanske politike, i taj problem trebalo je riješiti prvo zamjenom dualizma federalizmom, drugo ujedinjenjem Srbo-Hrvata pod žezlom Habsburga. Tu soluciju ujedinjenja srpskog i hrvatskog naroda pod žezlom Habsburga duhovito je nazvao akademik i profesor Giga Geršić, jednim publicističkim atakom na sposobnost srpskoga naroda za samostalan nacionalni život i opstanak«.

Ne ulazeći u diskusiju ovakove solucije južnoslovenskog pitanja, kakovu je zamišljao Baernreither, mi mu moramo odati puno priznanje, naročito u poredbi sa ostalim austrijskim državnicima, u pogledu poznavanja jugoslovenskog pitanja.

»Sem socijalne demokratije koja je neumorno podizala svoj glas za to, da se Dunavska monarhija pretvori u jedan mali savez naroda, ostalim partijama u Austriji — kaže Hermann Wendel, dobar poznavalac južnoslovenskog pitanja — nedostajalo je i naklonosti i razumijevanja za južnoslovensko pitanje. I van veliko-Nijemaca, koji su gledali da bezobzirnim gaženjem južnoslovenske narodnosti odgurnu njemačku jezikovnu granicu čak do Jadrana, Dr. Baernreither je bio bijela vrana, kad je uzevši taj problem pod lupu priznao ovo: »U Srbiji živi velika snaga jednog velikog, slobodnog naroda, koji radi na napretku«, i kad je u aprilu 1912 u Carevinskom vijeću dokazivao, da se Jugosloveni, kraj svih sukoba osjećaju kao jedan narod i kad je rekao »treba biti slijep, pa ne htjeti priznati da postoji veliki pokret, koji se danas sam po sebi

razvija u tom narodu«. Ali oni koji su upravljali Habsburškim carstvom bili su slijepi (Hermann Wendel — Borba Jugoslovenia za slobodu i jedinstvo — Beograd 1925, str. 532.).

U ovoj Baernreitherovoj knjizi — to nije dnevnik u običnom smislu riječi; vidi se da je ove bilješke o ljudima i pokrajinama ispisivao čovjek, inteligentan, širokih pogleda, koji je razumijevao stvarnost i nije se zavaravao iluzijama — našle su mjesta mnoge misli, koje se odnosu na upravu pokrajina, u kojima obitavaju Južni Sloveni; on tačno zapaža pogrješke austro-ugarske politike spram Južnih Slovena; postupke tih upravljača podvrgava oštroj kritici.

Na svojim putovanjima po našim krajevima, on je među ostalim došao u vezu i sa Šerifom Arnautovićem, Dr. Nikolom Mandićem, Dr. Lazom Dimitrijevićem, fra Alojzem Mišićem, Vojislavom Šolom, Glišom Jeftanovićem, direktorom Volkertom i drugima.

U početku smo spomenuli da je Baernreither bio naročito zainteresovan bosanskim pitanjem, i taj njegov interes stalno je rastao. To svjedoče i njegove publikacije koje se odnose na Bosnu.

Poslije putovanja po Bosni 1908 godine, on je izdao knjigu »Bosanski utisci — politička studija«. 1909 godine objavio je u poznatom časopisu »Österreichische Rundschau« dvije oveće studije, jednu o sarajevskom muzeju, a drugu o preistorijskim nalazima u Bosni i Hercegovini. Iste godine publikovao je interesantan putopis pod naslovom »Izlet u jesen u Dinarske Alpe«. 1918 godine pred sam slom, izdao je u Beču knjigu »Bosna i Hercegovina u vremenu prije dolaska Osmanlija«.

Iz ovih njegovih publikacija vidi se da je Baernreither pokazivao živ interes za sve grane bosanskog problema. Na njegovu inicijativu osnovan je u Sarajevu Balkanski Institut. »Već prije dužega vremena predložio je poslanik Baernreither — kaže F. Schmid — u austrijskoj Delegaciji da se bosanski zemaljski muzej izgradi u znanstveni institut za ispitivanje cijeloga Balkana. (Dr. Ferinand Schmid »Bosnien und Herzegovina unater der Verwaltung Österreich-Ungarns — Leipzig 1914, str. 745).

O »fragmentima političkoga dnevnika« napisali su kratke recenzije — barem koliko je meni poznato — Dr. Josip Nagy u »Morgenblattu« i Jovan M. Jovanović u Srpskom književnom glasniku. O ovoj knjizi g. Jovanović kaže i slijedeće: »Ono što je u ovoj knjizi dobro je; prikazana je stara Austro-Ugarska u svojoj pravoj suštini. Dr. B., kratko vrijeme ministar trgovine, bavio se politikom strasno, i za nju je imao sva potrebna svojstva; iz ličnih ispitivanja i putovanja, veza, ovaj čovjek je dobro poznavao sva osnovna pitanja monarhije. U

neparlamentarnoj Austro-Ugarskoj nije mu bilo mjesta za ministra za visoku politiku za kakvog se smatrao ovaj čovjek. Prof. Redlich je izabrao ono što je najjače u ovu knjigu« (Srpski književni glasnik knjiga 26, str. 160). Počinjemo sa njegovim prvim putovanjem u Bosnu mjeseca oktobra 1892 g.

Bosna 1892 godine

Za vrijeme zasjedanja Delegacija u Budimpešti, oktobra mjeseca 1892 godine, saopćio sam Kalaju želju da načinim izlet u Bosnu i Hercegovinu u međuvremenu koje je nastupilo u viječanjima Delegacija. Pridružilo se još nekoliko kolega: Dr. Katrhein, Moro i Camillo Starhemberg. Kalaj, u svojoj predusretljivosti, izdao je u pogledu našega dolaska potrebna naređenja. U Bosanskom Brodu sačekao nas je vladin savjetnik Mikuli. Oko ponoći krenuli smo uskotračnom prugom prema Sarajevu. U osvit zore stigli smo u Derventu. Prvi utisak nije privlačiv. Dolina Bosne, kojom prolazi pruga, niti je mnogo plodna, niti dobro obrađena. Gradići i sela leže daleko jedan od drugoga. Lanci brežuljaka pokriveni su grmljem i šumom. Kad se je već smračilo, stigli smo u Sarajevo. Sutradan došlo je iznenađenje.

Sarajevo pruža dražestan izgled; to je uopće jedna od najljepših panorama u Evropi. Sarajevo se nalazi usred velike kotline, oko koje se dižu, jedan nad drugim, čitavi lanci brda, koja su po obroncima pokrivena šumom, a na visini pašnjacima. Mala rijeka dijeli grad na dva dijela. Opaža se kako svuda u stari orijentalni grad prodire novo Sarajevo sa evropskim zgradama i novim ulicama. Na obroncima ostale su nedirnute još čitave gradske četvrti, gdje se posred krasnih bašta i drveća naziru kuće Muslimana. Mnogobrojne džamije sa svojim minaretima daju gradu karakterističan ukras.

Razumije se po sebi, da nam je pokazano sve ono što može da interesuje strance. Izgled sa tvrđave, odista je očaravajući; veliku džamiju, bazare, tvornicu duhana i zemaljske radionice — sve smo to razgledali.

Zemaljske radionice naročiti su ponos Kalajev. On nastoji da preko njih održi, usavrši i ekonomski iskoristi staru domaću ćilimarsku i kovinsku industriju.

Obašli smo također Ilidžu, banju u blizini Sarajeva kao i izvor Bosne, koji je opkoljen prekrasnim drvećem. Posjetili smo nekoga bogatoga bega; potpuno na istočnjački. On nas je primio sa onom ozbiljnošću i dostojanstvom, svojstvenim odličnim Muslimanima. Pušili smo cigarete, pili kavu i jeli slatkiše. Kako niko od nas nije razumio a niti govorio srpskohrvatski, to je razgovor vođen preko vladinog tumača, bio nešto ukočen.

Zapovjednik general baron Appel bio je vrlo gostoljubiv; priredio nam je svečan ručak, na koji su bili pozvani prvaci sve tri vjere. Ja sam se vrlo brzo riješio službenoga vodstva; stavio sam se u vezu sa višim činovnicima. U izboru ovih vodećih ljudi, Kalaj je bio sretne ruke. Upoznao sam nekoliko odličnih činovnika. Baron Kučera je civilni doglavnik zemaljskog poglavice, koji je general. Kučera, diplomata od karijere, poznavajući dobro prilike u zemlji, vješto izvršava sve ono što Kalaj želi. Administrativni direktor zemaljske vlade Wilhelm Sauerwald, porijeklom Nijemac, rođen u slavenskoj južnoj Ugarskoj, došao je iz generalštaba. Eduard Eichler, direktor pravosuđa, rodom iz Egera, ističe se i kao čovjek i kao pravnik. Njemu je o boku pretsjednik vrhovnog suda Scheuer. Schidmayer je finansijski, a Stix građevinski direktor. Svi ovi ljudi, odrasli u tradiciji dobrog austrijskog činovništva, po odgoju i obrazovanju Nijemci, a znajući potpuno zemaljski jezik, stekli su nepolaznih zasluga za ove krajeve.

Iz razgovora s njima shvatio sam pravi smisao uprave i sudstva, koje je Kalaj organizovao u ovoj zemlji. Prije okupacije bila je Bosna u istom stanju kao i ostale turske balkanske provincije; šta više — moglo bi se reći — ovdje su prilike bile još teže, jer su bosanski begovi, oduvijek uporan elemenat, u zemlji izazivali nemire, vršili samovolju i tlačili raju. Sada je ovdje uspostavljena puna lična i imovna sigurnost; uprava i sudstvo potpuno prema evropskom obrascu; činovnici vrše pouzdano svoju službu.

Za vrijeme kratkoga boravka u Sarajevu nisam mogao dobiti dublji uvid u tamošnje prilike; istom mnogo kasnije meni je bilo jasno, kako se tada ovdje upravljalo po planu i konzekventno.

Iz Sarajeva smo otputovali u Mostar, glavni grad Hercegovine. Uskotračna pruga, nastavak glavne Brod—Sarajevo, vodi u susjednu zemlju preko šumovite Ivan-planine. Vrlo interesantna pruga, koja se najprije penje po šumovitim obroncima planine i prešavši Ivan-planinu, spušta u dolinu Neretve. Kraj se brzo mijenja. Iz šumovitih bosanskih dolina dolazimo na stjenovito tlo; drveća ima sve manje i manje.

Mjesto visokih sivih krovova od šindri, koji su viši i od samih bijelih zidova ispod njih, što daje bosanskim naseljima karakteristično obilježje, javljaju se u Hercegovini kuće sa ravnim krovovima od kamena.

Mostar leži u proširenoj kotlini, na obalama Neretve, koje su međusobno vezane, čuvenim lučnim mostom; znamenitost i ukras grada. Kalaj je u okupiranim krajevima sagradio nekoliko odličnih hotela; također i u Mostaru gdje smo otsjeli. Kalaj, uopće, polaže veliku važnost na promet stra-

naca. Time hoće da pobudi interes Evrope za kulturni rad Monarhije u ovim krajevima.

Istok je u Mostaru još jače očuvan nego u Sarajevu. Okolica je zasađena vinovom lozom i duvanom; potonji je čuven u svijetu. O tome smo se uvjerili u Sarajevu, u tvornici duvana, gdje smo ga obilato probali. Načinili smo izlet na vrelo Bune; ispod visokih pećina izbija mala rijeka. Jedinstven prizor. Na ulasku u pećinu leži Turbe nekog turskog sveca, kojega čuvaju šehovi (muslimanski redovnici). U programu je bilo da se ovdje priredi za naše lovce lov na divljač. Saopćili su nam da oko toga vrela kruže ogromni orlovi — lješinari. Kao mamac služio je ubijeni magarac; nekoliko časova sjedili smo u zasjedi na terasi Turbeta; međutim orlovi se nikako nisu pojavili i tako je vladin magarac bio uzaludno žrtvovan.

Potom je priređen lov na jarebice. Nekoliko sati išli smo beskrajnim kršem; takovo što još nisam vidio. Plijen je bio slab, ali zato vrlo ukusan. Na ovom putovanju odmah sam uvidio, koliko bi mnogo pridonijela izgradnja željeznica ekonomskom podizanju zemlje.

Uskotračna pruga, koja prosjeca zemlju, nije vezana na jednoj strani sa srpskom i crnogorskom granicom, a na drugoj strani sa Dalmacijom i morem.

Nakon višednevnog boravka u Hercegovini, proslijedili smo kolima do Jablanice preko Prozora do Jajca. Na ovome putu imali smo prilike da iz bliza posmatramo male gradove i sela, naročito poljsku privredu i seoska gazdinstva. Tumač je bio neki činovnik zemaljske vlade, vrlo dobro upućen u tamošnje prilike.

Bosanski seljak je kmet; on je koristovni vlasnik (Nutzungseigentümer), dužan da od prihoda zemlje nad kojom beg ima višu svojinu (termin je prof. Dra D. Jovanovića — »Agrarna politika«, str. 192) daje potonjem trećinu u naravi.

Kmetovi su raja (Ovaj navod Baernreithera nije tačan; ne smiju se identifikovati pojmovi kmeta i raje; raja znači podanika bez razlike vjere u njegovom odnošaju prema državi. — Vidi studiju Dra Ćire Truhelke »Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni« — Sarajevo 1919., str. 30 i 80), a pravi vlasnici zemljišta ponajviše su Muslimani. Više puta silazio sam s kola i posmatrao izbliza gazdinstvo ovih ljudi. Uistinu nije potrebno duboko poznavanje socijalnih prilika bosanskoga sela, da se uvidi da je ovo podavanje brutto prihoda velika zapreka intenzivnoj poljoprivredi i produkciji uopće u okupiranim krajevima.

Namjerili smo se i na pravi jugoslovenski prizor. Pred večer, u nekom selu, okupili se ljudi i žene oko staroga

pjevača, koji je — kako su nam rekli — uz gusle pjevao stare srpske junačke pjesme. Vjerovatno da niko od njih nije znao ni čitati ni pisati; ove nacionalne pjesme golicale su njihovu fantaziju junacima, koji su se nekad borili protiv Turaka za slobodu.

Jajce, vrlo slikovito; leži povrh slapova. I ovaj put otsjeli smo u vladinom hotelu, gdje smo se odlično osjećali. Cijeli smo dan proveli na jezeru Plive, gdje ima izvrsnih pastrma. Do Travnika smo putovali čitav dan i tom prilikom prešli preko visoke gorske kose.

Otsjeli smo u starom turskom konaku. Velike čiste prostorije, čije su sobe obložene mnogim ćilimima. U Travniku prevladava još potpuno tursko graditeljstvo; stil, čije zaista lijepe forme imaju veliku draž. U Lašvi smo izbili na željezničku prugu. Na putu kući zaustavili smo se još u Zenici. Tamo je Kalaj podigao kaznionu, u kojoj se primjenjuje t. zv. progresivni sistem; potpuno moderan metod. Mi toga nemamo u Austriji. Kažnjenici su podijeljeni u tri razreda; u strogi u kojem se primjenjuje samotni pritvor; u drugi u kojem kažnjenici imaju već izvjesnu slobodu kretanja i treći kada rade izvan zavoda. Prelaz iz razreda u razred obavlja se prema vladanju pritvorenika. Upravnik zavoda — daje utisak sposobnog čovjeka — pričao mi je da ovaj sistem pokazuje uspjeha, jer su ljudi poslušni i lako se popravljaju. U zavodu sam također vidio primjer vjerske ravnopravnosti, do koje Kalaj mnogo drži. U velikoj dvorani sve tri konfesije obavljaju svoje obrede. Nisu mi saopćili da li je Kalaj to naredio iz razloga štedljivosti ili ta jedinstvena bogomolja ima da pretstavlja mogućnost snošljivijih međukonfesionalnih odnosa.

Po povratku u Budimpeštu, održao sam 19 oktobra u Delegacijama poduži govor o Bosni. Izjavio sam da su postojeći agrarni odnosi neodrživi, što će svako, ko je tamošnje prilike, makar i površno upoznao, morati da potvrdi. U vezi pak sa zemljišnim rasterećenjem, koje će se morati prilagoditi specifičnim odnosima u Bosni, označio sam školsko pitanje mnogo važnijim.

U govoru o Bosni rekao sam: »Bosna nije Egipat; izvori njene ekonomske snage nisu nepresušni. Napredak zemlje, koja nije naročito plodna, ovisan je o marljivosti i inteligenciji stanovništva. Stanovništvo, koje je nadareno, upravo žudi za naobrazbom. Upoznao sam bio nekog pametnog učitelja koji je uporedio bosansku omladinu sa spužvom; u tolikoj je mjeri ona željna znanja i obrazovanja. Narod se odlikuje i sposobnošću za rukotvorni obrt.

Za turske ere postojale su konfesionalne — srpske, turske i muslimanske — škole; iza okupacije otvorene su i

državne. Ove godine (1892) u čitavoj zemlji ima međutim samo 228 škola (Austrijska statistika navodi broj škola iz te godine 238. Vidi članak Ljuboja Dlustuša »Školske prilike u Bosni i Hercegovini«. — Školski vjesnik za god. 1894) sa 17.540 učenika. Veći dio stanovništva ne pohađa uopće školu. Kao najpreča dužnost vlade činilo mi se postepeno uvađanje obavezne školske obuke, kao i otvaranje zanatskih i poljoprivrednih škola.

Odao sam puno priznanje za rad požrtvovnom činovništvu kao i upravi, koja pokazuje inicijativu i veliku dosljednost u provađanju vladinog programa.

Već tada sam označio pruge, koje treba bezuvjetno izgraditi; naročito u zapadnoj Bosni spoj Jajca sa Banja Lukom, kao i onaj Bosne sa Splitom, o kome se, u posljednje vrijeme mnogo diskutuje.

Zašto Kalaj nije pristupio rješenju agrarnog pitanja u Bosni?

Iz odgovora, koji je Kalaj dao pojedinim govornicima u debati o Bosni, moglo se jasno razabrati, da je već tada nastupio izvjestan zastoj u pogledu njegovih reformnih ideja. U agrarnom pitanju pozivao se Kalaj, da su begovi i age državotvorni elemenat, i da se već toga radi ne može pristupiti izvođenju ni jedne reforme, koja bi stajala u suprotnosti sa njihovim interesima. Što se tiče kmetova, Kalaj je bio mišljenja, da bi ih naglo oslobođenje ekonomski upropastilo i da bi na taj način bili lišeni patrijarhalne skrbi od strane begova. U čemu se je međutim ova sastojala, o tome nije Kalaj rekao ni riječi. On polaže sve nade u »napredujuću kulturu«, pa se nije ni potrudio da pronađe bilo kakovo rješenje agrarnog pitanja; u tom je dakle Kalaj bio uporan.

U školskom pitanju pokazao se Kalaj kao pravi Mađar, koji ne mari za škole drugih narodnosti. Po njemu je školsko pitanje bilo samo pitanje novca. Teško je naći sposobne učitelje, a godišnje svršava sarajevsku učiteljsku školu samo 12 do 14 kandidata. Naravno, da je teško uz ovakove prilike raditi na unapređenju školstva.

Kalaj je također tvrdoglavo ostao pri tom da postoji samo srpsko i hrvatsko pleme, a nikako srpsko-hrvatski narod; u Bosni je Kalaj znao samo za Bosance. To je bila njegova stara teorija o bosanskoj narodnosti. Usprkos dobrome duhu, koji je tada još vladao u uprávi, učinilo mi se još onda da je Kalajev režim zastao pred izvjesnim zadaćama. —

Mađari osujećuju željeznički spoj Bosne sa Splitom

1898 godine kada je Franz Thun obrazovao novu vladu, Baernreitheru je povjerio ministarstvo trgovine; na tom je položaju Baernreither ostao svega sedam mjeseci; na traženje kluba veleposjednika, čiji je on bio pretstavnik u vladi, Baernreither je predao ostavku. U svojstvu ministra trgovine, Baernreither je posjetio jadransko primorje, interesirajući se naročito za projektovanu prugu Split—Bugojno. Austrija je radila na tome da se veže Dalmacija sa svojim zaleđem. Međutim se je tome odlučno oduprijela Ugarska. (O izgradnji željezničkih pruga u Bosni, govori opširno prof. Schmid u na- vedenoj knjizi.) Za svaku akciju koja se ticala Bosne, tražila se saglasnost Ugarske i Austrije, jer je Bosna i Hercegovina, kao zajednička stvar obiju polovina bivše podunavske Mo- narhije, spadala pod upravu zajedničkog Ministra finansija. Često puta je dolazilo do sukoba interesa obiju polovina. Da su u toj borbi stradavali vitalni interesi našega naroda i naše uže domovine, nije potrebno naročito isticati. Do takvog nesporazuma došlo je baš povodom diskusije o izgradnji že- ljezničke pruge, koja bi vezivala Bosnu sa Dalmacijom. Ma- đarska je strahovala da bi izgradnja projektovane pruge na- škodila njenim interesima (Rijeka) i zato je odlučno bila protiv toga.

O tome donosi Baernreither ove interesantne pojedinosti: »Dobio sam tada uvid u prepisku koju je vodio Kalaj 1896 godine sa ugarskom vladom o izgradnji te pruge. Ugarski ministar pretsjednik bio je odlučno protiv toga i u jednom, ni malo interesantnom memorandumu, za čiji su sastav Ma- đari upotrijebili svu svoju advokatsku vještinu, nagomilao more svojih prigovora. Pretsjednik vlade Bánffy zna samo za ugarske interese. On je izjavio da je vezivanje Bosne sa Dalmacijom, u protivnosti sa interesima Ugarske. On bi na ovo mogao pristati jedino pod uslovom, da Mađarska dobije kao kompenzaciju za ovu prugu, direktnu širokotračnu prugu sa Sarajevom, koja bi u pogledu odmjerivanja tarife stajala pod upravom mađarskih državnih željeznica. Ovim pretje- ranim zahtjevima, koji, uostalom, odgovaraju držanju Bánffya prema Austriji uopće, on je inaugurisao novu metodu, koju bi Ugarska upotrebljavala, kad bi se povela riječ o izgradnji željezničkih pruga u okupiranim krajevima. Mađari su pri- stajali na izgradnju neke pruge u Bosni jedino u slučaju kad je bila osigurana izgradnja druge pruge, koja je odgovarala njihovim interesima.

Kalaj je pobijao Bánffyjeve argumente, dokazujući kako opći ekonomski interesi zahtijevaju, da se izgradi ova pruga.

Ugarskom ministru pretsjedniku izjavio je da ne može prihvatiti ovu metodu kompenzacija, radi njenih nemogućih konzekvencija, te da je zato odlučno otklanja. Uopće riješenje čitavog problema saobraćaja u Bosni i Dalmaciji, zapelo je na otporu Ugarske; to je omelo također i ekonomsko podizanje dalmatinskog Primorja, naročito Splita.

Pri kraju opisa svojih utisaka iz Dalmacije, gdje je proveo izvjesno vrijeme kao ministar trgovine, Baernreither kaže: »Nekoliko nedjelja poslije ove moje posjete Splitu, ja sam istupio iz kabineta i na taj način nisam imao više mogućnosti da utječem na ovu stvar. Budućnost je pokazala da je Kalaj imao pravo. Mađari su nametnuli ovu svoju metodu svima njegovim nasljednicima; uslijed toga, kako su stvari stajale na ovoj pogrješnoj osnovi, nikad se nije došlo do potrebne saglasnosti između Austrije i Ugarske. Sve do konca Monarhije, ostale su zato neizgrađene najvažnije projektovane pruge u Bosni i Hercegovini«.

Ciljevi austrijske politike u Bosni

Poslije izgona iz Njemačke i gubitka Lombardije, koji je bolno odjeknuo na carskom dvoru, i potresao njegove klimave temelje, Austrija je inaugurisala politiku kompenzacija. Nijedna vladarska kuća nije sa tolikom virtuoznošću provela kompenzacionu politiku, kako baš ova lorensko-habsburška. Ovo je misao vodilja austrijskoga doma još od XVI. vijeka. Svakom gubitku teritorije treba da odgovori jedan, po mogućnosti, ekvivalentni dobitak. To su i druge države staroga režima praktikovale, ali na mahove. Austrija sa željeznom dosljednošću i nevjerovatnim uspjehom (Dr. Lujo Vojnović — »Aneksija Bosne pred istorijom«, članak u knjizi »Književni časovi«. Zagreb 1912; str. 223). Traženu kompenzaciju za gubitak Lombardije. Austrija, koja je bila zagrijana za ideju diobe Turske, našla je u evropskoj Turskoj, okupacijom Bosne i Hercegovine. Zauzećem ovih čistih južnoslovenskih zemalja, mijenja se iz temelja austrijska spoljna politika. Ona postaje neposredno zainteresovana ishodom događaja na Balkanu. Nastaje sve očitije ukrštavanje njenih i ruskih interesa na Balkanu. Glavni cilj njene diplomatske aktivnosti bio je ometanje svakoga sporazuma među balkanskim državama, od kojih su neke stajale još pod vazalstvom sultana. U borbi sa Rusijom, koja je imala aspiracija na Balkan, a u cilju prodiranja na Istok, Austrija se obilato koristila međusobnim nesuglasicama slovenskih država na Balkanu, potpomažući jedno vrijeme Srbiju, kasnije opet Bugarsku. Sve do godine 1912 nije moglo da dođe do sporazuma među balkanskim državama; istom te godine, najviše

zaslugom Dra Milovana Milovanovića, ministra spoljnih poslova Kraljevine Srbije, zaključen je Balkanski Savez. Ovaj sporazum, nažalost, bio je kratkoga vijeka. Ideja »Balkan balkanskim državama« još nije bila u dovoljnoj mjeri sazrela. Dolazi krvava Bregalnica. I poslije se stara igra produljuje. U svjetskom ratu balkanske države podijeljene su na dva neprijateljska tabora. (I sad, poslije zaključenja Londonskog pakta, balkanske se države nisu našle na istoj platformi).

Postavši gospodar situacije u Bosni, — što je u stvari trebalo da bude prva etapa germanskoga prodiranja na Istok, — Austrija, za koju duhovito kaže Massaryk, da je »cijelim svojim bivstvom, svojom historijom i etnografijom bila negacijom moderne države i moderne narodnosti«, dakle pravi »sredovječni ostatak« — nastojala je da što bolje učvrsti svoj položaj u tim krajevima. To je ona mislila da se najlakše i najbrže može postići sijanjem nepovjerenja i mržnje među narodom, te propagandom germanizacije i katoličanstva — Massaryk kaže: »klerikalizam je vođa austrijskog imperijalizma« (T. G. Massaryk »Nova Evropa« — Zagreb 1920, str. 66) — služeći se pri ovoj svojoj akciji starim oprobanim metodama svoje politike: upotrebljavati jedan narod protiv drugoga (divide et impera).

Treba istaknuti još jedan momenat. Austrijska razvijena industrija tražila je ekspanziju na sve strane; njenim industrijalcima mnogo je bilo stalo da zadobiju nova potrošačka područja i dođu do jeftinih sirovina, kako bi na taj način ojačala konkurenciona moć njihovih artikala na stranim tržištima. »I okupatorska je uprava za tim ciljem bezobzirno i išla. Ona je, bilo iz sopstvenih sretstava, bilo angažovanjem privatnog stranog kapitala, osnivala i favorizovala samo takve industrije koje će davati sirovine za industriju majke zemlje (drvo, gvozdena ruda) ili koje bar neće konkurirati ovoj (hemijske industrije, i po jedna fabrika špirita, piva, šećera). S druge strane, ona je, prisajediniv okupacijsko područje carinskim granicama monarhije, otvorila širom vrata proizvodima svoje industrije, ubijajući, raznim tarifskim mjerama, u zametku pokušaje osnivanja domaće industrije, koja bi, i pored konkurencije iz monarhije, imala izgleda na uspjeh. (Školski primjer: mlinska industrija.)

Takvom industrijskom politikom, koja odgovara potpuno principima kolonijskoga sistema, bivša uprava je postigla jedan dio svoga programa: dobivanje sirovina za industriju majke zemlje i zaposlivanje suvišnoga kapitala svojih podanika, a carinskom politikom drugi dio: zadobivanje potrošačkog područja« (Vidi članak Dra Gojka Krulja »Privreda Bosne i Hercegovine«. — Letopis Matice Srpske, sveska od septembra mjeseca 1929 godine).

Bio bi vrlo poučan, a ujedno i interesantan posao kad bi se ovaj period naše prošlosti obradio po metodi ekonomskog (koje nije identično sa materijalističkim) shvaćanja istorije, po prilici onako kako je to učinio Ivan Sakazov u svojoj »Bulgarische Wirtschaftsgeschichte«: proučiti, naime, posljedice nagloga prelaza iz patrijarhalne u modernu, iz naturalne u novčanu privredu, koje su nastupile ulaskom Bosne i Hercegovine u sklop kapitalističke privrede.

Kalajev režim u Bosni (1882—1903)

Previšnjom odlukom od 16 septembra i 29 oktobra 1878 godine vođenje poslova, koji su se odnosili na Bosnu, bilo je povjereno zajedničkom ministarskom savjetu; pri ministarstvu inostranih djela obrazovana je posebna »bosanska komisija«, na čelo koje je bio postavljen šef otsjeka J. Szlávy. Poslije njegova naimenovanja za zajedničkog ministra finansija 8 aprila 1880 godine, i sjedište pomenute bosanske komisije preneseno je u zajedničko ministarstvo finansija. Kada je Szlávy 1882 bio postavljen za čuvara krune u Ugarskoj, 4 jula iste godine Benjamin Kalaj imenovan je za zajedničkog ministra finansija.

Kalaj, jedan daroviti Mađar, diplomata od karijere, koji je nekoliko godina bio na položaju austro-ugarskog generalnog konzula u Beogradu (1869—1875), gdje je imao prilike da se upozna sa svima problemima balkanske politike, znalac srpsko-hrvatskog jezika i dobar poznavalac istorije balkanskih naroda, bio je — upravo — kao stvoren da položi temelje austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini.

Da je izbor zajedničkoga ministra finansija pao baš na Kalaja, objašnjava i ova činjenica. U svojoj interesantnoj knjizi »Bosanski ustanak 1875—1878« — Beograd 1930 godine, izdanje Srpske kraljevske akademije Dr. Vaso Čubrilović iznio je memorandum docnijega ministra za Bosnu Benjamina Kalaja, od 10 aprila 1877 godine o aneksiji Bosne i Hercegovine i o načinu kako da se organizuje uprava u tim zemljama. Iz ovoga interesantnoga memoranduma vidi se da je Kalaj bio mišljenja da će muslimani kad-tad napustiti Islam i preći na katoličanstvo; na taj će način katolički elemenat dobiti prevagu nad pravoslavnima u ovim krajevima. U instrukciji generalu baronu Filipoviću, komandantu okupacionih četa, preporučuje se, da radi na približenju muslimana i i katolika i da sprječava približenje pravoslavnih i muslimana.

Kalaj je, kako se vidi, došao na položaj ministra za Bosnu sa već gotovim planom, kako da položi temelje austro-ugarskoj vlasti u ovim krajevima; taj je plan, istina, docnije u nekoliko izmijenjen, ali je njegova glavna tačka — sprječavati zajedničku akciju pravoslavnih i muslimana — ostala

kao ideja vodilja kroz čitavo vrijeme trajanja austro-ugarske vlasti u ovim krajevima.

Kalaj, taj nekrunjeni vladar upravljao je ovim zemljama preko 20 godina, sve do svoje smrti (od 4 jula 1882 do 13 jula 1903). Do danas nije napisana istorija Kalajeva režima. O tome postoje samo pojedini fragmenti i članci razbacani po raznim časopisima i novinama. Uopće Bosna čeka na svoga istoričara. Istina, prof. Dr. Vladimir Ćorović obećao je da će u najskorije vrijeme izdati veliku istoriju Bosne (Vidi njegovu knjigu »Bosna i Hercegovina« — Beograd 1925) i međutim došla je već i 1933 godina, a knjiga se još nije pojavila.

Za vrijeme Kalajeva režima udareni su osnovi kasnijem pravom nacionalno-političkom radu Srba i Hrvata u Bosni. Onda je započela i borba pravoslavnih i muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Ovaj period vremena, svakako je veoma interesantan. Kao prvorazredni materijal za detaljno upoznavanje tadašnjih prilika, bili bi memoari, uspomene ljudi koji su onda aktivno djelovali u javnom životu; na žalost svi naši politički borci i ostali javni radnici nisu se ugledali na svoje kolege iz ostalih zemalja, napisavši svoje memoare; zajedno s njima lećiće u grob mnoge interesantne pojedinost iz naše političke istorije. Kolika je samo šteta što nisu napisali svoje memoare Gliša Jeftanović, Vojislav Šola, ef. Džabić i mnogi drugi. Šćepan i Vasilj Grđić, Šerif Arnautović, Danilo Dimović, Dr. Luka Čabrajić — da navedemo samo neka imena — uvelike bi zadužili buduća pokoljenja, kad bi napisali svoje uspomene iz minule borbe. Iznimku je — donekle — načinio g. Stevan Žakula, koji je u »Politici« objavio u nekoliko članaka svoje uspomene iz mladosti. (»Predratna đačka omladina u Bosni« — Politika od 21, 22, 25 novembra i 3 decembra 1930 godine.) I g. Vjekoslav Jelavić objavio je u »Jugoslavenskom listu« seriju članaka o »nacionalnom radu Hrvata u Bosni i Hercegovini«. (»Jugoslavenski List«, brojevi od 14—19 jula 1931 godine.) U vezi s tim nije bez interesa spomenuti da je nažalost rano preminuli hrvatski istoričar Janko Koharić stenografisao kazivanja Fra Grge Martića, koja se odnose na njegovo političko djelovanje; Koharić je poslije ta saopćenja publikovao u posebnoj knjizi; tako su nastala »zapamćenja fra Grge Martića«. I ovim putem moglo bi se doći do ovakovih memoara. Dosta podataka za upoznavanje Kalajeva režima pruža knjiga francuskog novinara Andre Bara »Bosna i Hercegovina« — austrijska uprava od 1878 do 1903 godine. — Beograd 1906. Mjestimice je knjiga tendenciozna.

Iznijećemo neke karakteristične momente Kalajevog režima, naročito u odnosu spram katolika, pravoslavnih i musli-

mana. Od vremena na vrijeme provlači se kroz štampu kako je Austrija ne samo pomagala Hrvate u Bosni nego da ih je šta više i stvorila. Kako je ova potonja tvrdnja i suviše neozbiljna nije potrebno da se na njoj zadržimo. Da vidimo kako stoji stvar sa navodnim pomagnjem Hrvata u Bosni. U zločinačkom albumu Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu nalazile su se fotografije istaknutih članova stranke prava koja je činila opoziciju Khuenovom režimu u Hrvatskoj i Slavoniji; šta više slika dr. Ante Starčevića ideologa i osnivača stranke prava nalazila se na prvoj strani. (O tome ima interesantnih podataka Tausk u svojim »Bosnische Erlebnisse« — Südslavische Revue Sarajevo—Zagreb 1912—1913). Mnoge novine koje su izlazile na teritoriju bivše Trojednice bile su zabranjene u Bosni i Hercegovini, jer su oštro pisale protiv Kajevog režima. O tom piše Rački Štrosmajeru: »Kako ljube naš narod u zaposjednutih zemljah pokazali su i ovih dana uskratom postdebit-a »Obzoru«. Sada ne smije onamo nijedan hrvatski ni srpski list osim »Narodnih novina« (tadašnji službeni list Hrvatske zemaljske vlade). Die Todten reiten schnell! (Vidi o tom »Korespondenciju Rački-Štrosmajer — knjigu IV. Zagreb 1931, strana 89.; pismo Račkoga Štrosmajeru od 3 septembra 1889.). I samo isticanje hrvatskog imena u naslovu pojedinih kulturnih i prosvjetnih društava bilo je dugo vremena zabranjeno od Zemaljske vlade u Bosni.

Vjekoslav Jelavić ispravno kaže da je »Austrija kao država s pretežno katoličkim obilježjem, a i postupajući prema stalnim principima njezine državne politike, pogodovala u izvjesnoj mjeri bosanskim katolicima, kao pretstavnicima vjerske manjine, kao što je to u Dalmaciji, a i u Hrvatskoj svojevremeno činila u prilog tamošnjeg pravoslavnog elementa, ali koliko god je podupirala katolike kao takove, toliko je iz političkih obzira suzbijala hrvatstvo.«

Dok je Austrija za svoju politiku u Bosni nalazila podršku kod katoličkog stanovništva — glavni stub te politike bio je sarajevski nadbiskup Dr. Josip Štadler —. Mađari, koji su u sklopu krune Sv. Stjepana imali veliki broj Srba, htjeli su da vjersko-prosvjetnu autonomiju, koju su uživali Srbi u Ugarskoj, protegnu i na srpski dio naroda iz Bosne, kako bi ga — na taj način — vezali uz svoj utjecaj. Kalaj, pisac jedne Istorije srpskoga naroda, znao je dobro koliko je važnu ulogu vršila pravoslavna crkva u borbi srpskoga naroda za oslobođenje ispod turskog jarma. Tendencija je bila da se bosanski Srbi u vjerskom pogledu odvoje od Carigradske i priključe Karlovačkoj patrijaršiji. Na episkopske stolice Kalaj je postavljao svoje ljude. Međutim borba za crkveno-prosvjetnu autonomiju, koja je u stvari bila borba za afirmiranje srpskog nacionalizma, paralisala je ove Kalajeve namjere. (O tom se može naći pobliže u odličnoj

studiji M. Maksimovića »Crkvene borbe i pokreti« — Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjene — Sarajevo 1929.).

Kalaj je znao odakle prijeti opasnost za njegovu politiku u Bosni i zato je nastojao da se pogledi bosanskih Srba odvoje od braće s onu stranu Drine. Vidjećemo kasnije kako je ovo njegovo nastojanje da se uguši svijest o narodnom jedinstvu, doživjelo samo neuspjeh. Nacionalna ideja bila je i suviše jaka, a da ju je mogao ugušiti jedan nasilnički režim. Kalaj je vješto radio na tom da nacionalnu politiku Kraljevine Srbije uputi jednim određenim pravcem, koji se ne bi sukobljavao sa interesima Austro-Ugarske na Balkanu. »Početkom 1885 austro-ugarski ministar Kalaj, željan zacijelo da odvrati naše misli od Bosne svraća nam pažnju na širenje bugarštine u Makedoniji. Naša vlada sprema čitav program prosvjetno-kulturnog rada u Makedoniji. Ali izvršenje tog programa moralo se odložiti zbog srpsko-bugarskog rata, koji je izbio pod jesen te iste godine«. (Slobodan Jovanović: »Vlada Aleksandra Obrenovića«, knjiga I, str. 90, Beograd 1929 g.) Interesantno je napomenuti, da je Kalaj u cilju suzbijanja srpskog nacionalizma u Bosni iza svog postavljanja za zajedničkog ministra finansija zabranio svoju Istoriju Srba. On je uvidio da ideje izražene u njegovoj Istoriji stoje u suprotnosti sa ciljevima mađarske balkanske politike; zaista, državnik, koji nije priznavao Srbe i Hrvate u Bosni nije smio iz političkih razloga da dozvoli da njegova Istorija izazove kod naroda suprotne zaključke. A u njegovoj knjizi moglo se čitati i ovo: »U najnovije doba privlači na se našu pažnju takav pojav kome ravnoga ne može pokazati istorija svijeta. Budi se jedan narod i uzdiže se do narodne samosvijesti poslije vjekovnog robovanja. Jer je bez sumnje jedan od najzanimljivijih i najpoučnijih događaja, što — poslije tako dugotrajnog tlačenja, pod kojim u malo što narodno biće nije sasvim iščezlo, tako reći prost svijet rasturen na društvene elemente, svojom snagom, — godinama produžuje vitešku borbu protivu mnogo nadmašnije sile; i što taj prost svijet biva toliko sposoban, da opet postane narod, pa još da stvori sebi samostalnu državu, koja odgovara modernim zahtjevima. To su Srbi izvojevali u početku ovoga vijeka svojom revolucijom, u kojoj su istrajali, da se tome diviti moramo. S toga oni iz prošlosti svoje mogu crpsti vjeru u svoju budućnost, te s toga im je istoria od općeg interesa i za druge narode.«

Zar ne izgleda upravo apsurdno da je čovjek koji je pripisivao toliku snagu srpskom nacionalizmu mogao poslije propagirati ideju nekog posebnog bosanskog nacionalizma. Godine 1894 u austrijskim Delegacijama predložio je čuveni hrvatski filolog Vatroslav Jagić da se narodni jezik u Bosni i Hercegovini nazove bosanskim, pošto su ga tako zvali i

neki raniji pisci iz tih krajeva. Na taj način Jagić je i nehotice poslužio Kalajevu režimu koji je bosanski patriotizam stavljao kao protivtežu srpskoj i hrvatskoj misli. Jagić se, istina, poslije ogradio da je ovaj njegov prijedlog imao izvjesnu političku pozadinu. (Vidi članak Dr. Vladimira Ćorovića »Vatroslav Jagić — Bratstvo« — Beograd 1925 god.).

Korijen ovoj teoriji o posebnoj bosanskoj narodnosti treba tražiti u nadama i željama bečkih i peštanskih upravljača da će se kod naroda javiti stare separatističke sklonosti. Cilj je bio da se odvoje bosanski Srbi i Hrvati od duhovnog i političkog utjecaja iz Srbije i Hrvatske. Ovom novom teorijom mislilo se također zadobiti i muslimane za režim. Hercegovački govor, koji je usvojen za književni jezik srpskohrvatski, nazvan je bosanskim jezikom. U ovo vrijeme nastala je i ona čuvena pjesma, koja je počimala ovako:

Od Stoca pa do Brodskih vrata,
Neima Srba ni Hrvata.

Mehmedbeg Kapetanović, pretsjednik sarajevske općine pisao je 1893 u jednoj brošuri: »Što se tiče Hrvata i Srba to su ogranci od jugoslovenskog viteškog naroda, kao što smo i mi isto jedan ogranak, te se na prvom mjestu nalazimo. Kad ne biše na nas krivim okom gledali, kad bi nam priznali našu narodnost, mogli bi i s nama sasvim u ljubavi živjeti.« (Navod je kod Ćorovića »Bosna i Hercegovina« str. 81.).

Inicijativom i uz subvenciju vlade pokreće se list »Bošnjak« (1891—1910), namijenjen naročito muslimanima. On je nastojao da sije mržnju između pravoslavnih i muslimana i da omete svaku akciju koja bi išla za tim da se zbliže ova dva elementa u njihovoj borbi protiv režima. (Pobliže o ovome listu, kao uopće o žurnalistici u Bosni vidi članke Đorđa Pejanovića »Štampa u Bosni i Hercegovini« Pregled, sveske od januara do juna 1933 godine; objašnjenja o »Bošnjaku« u svesci od aprila.) List se borio protiv autonomnog pokreta, koji se razmahao kod muslimana.

Spomenućemo da je vlada izdavala i časopis »Nadu« (1895—1903). Postojala je tendencija da se od Sarajeva »stvori kulturno središte, koje bi u mnogom imalo da pretekne i Beograd i Zagreb i koje je trebalo da pokaže vidne uspjehe kulturtregerske misije i da bude privlačna tačka za cio Balkan« (Dr. Vladimir Ćorović. »Bosna i Hercegovina«, str. 122.) »Nada« je imala da suzbija utjecaj nacionalne »Bosanske Vile« (1885—1914). Međutim ona ne samo da nije u tome uspjela, naprotiv »Nada« je izazvala i pokretanje »Zore« u Mostaru, koja je u krug svojih saradnika okupila najbolja imena srpske književnosti onoga doba. »Neučestvovanje Srba — kaže Dr. Ćorović — davalo je uz to »Nadi« izvjesno plemensko obilježje, (hrvatsko), koje nije bilo u interesu vladinom, i

ona je s toga jednom odlukom prekratila čitav pokušaj stvaranja službene književnosti«. Austrija je uopće naročitu pažnju poklanjala muslimanima. Da bi ih održala u sferi svoje politike nije dozvolila da se stavi na tapet rješavanje agrarnog pitanja, na što je bila obvezana po članu 25 Berlinskog ugovora.

Cilj je bio da se održi begovat i spahije. Nije bila tendencija da se očuvaju njihovi spahiluci i da se begovi ekonomski podignu. Bečki i peštanski upravljači znali su dobro da ova feudalna klasa nije u stanju da zadrži imetak. Naglašavajući plemićski karakter begova, »viši krugovi« u Sarajevu i u Pešti uvlačili su ih u razna društva, gdje im je u kartašnicama, javnim kućama, barovima, na vješt način rušen imetak. Na ta propala begovska gazdinstva dolazile su onda čitave čete stranoga življa, preko koga se počela vršiti germanizacija zemlje. Ta kolonizacija vođena je sa planom; domaći živalj bio je zapostavljan na račun stranaca.

Dok je austro-ugarska uprava slabu pažnju poklanjala podizanju škola za narod, pobrinula se u punoj mjeri za škole djece stranaca. Gdje se god našlo dovoljno djece drugih narodnosti, podigla im je školu, ili odjeljenje, ako ih nije bilo dovoljno da popune čitavu školu, sa materinskim nastavnim jezikom. Sve je to vršeno iz državnih sretstava (Šćepan Grđić »Potrebe Bosne i Hercegovine na prosvjetnom polju«. — »Letopis Matice Srpske«, sveska od mjeseca novembra 1929 godine; tamo su navedeni i podaci o školama kolonista.)

Čedomir A. Popović u svojoj odličnoj studiji »Srbija i Bosna« govori ovako o odnosu Austro-Ugarske spram muslimana. »Muslimani su bili, vjerski, u punoj mjeri tolerirani i favorizirani, jer je austrijska uprava htjela time da pred inostranstvom pokaže vjersku toleranciju, što bi trebalo da znači jednu višu i kulturniju upravu koju ona vodi u okupiranim pokrajinama kao država pripadnica Velikih Sila i demokratskih načela. U stvari, ova tolerancija imala je za sobom širi politički plan: u namjeri daljeg prodiranja na Balkansko Poluostrvo, što je iziskivalo prolaz preko teritorija bivše evropske Turske, austrijska uprava znala je da velik broj naselja Turske sačinjava muslimansko stanovništvo, a znala je i to, da je vjerski fanatizam evropskih Muslimana bio isto tako veliki kao i njenog stanovništva van evropskih teritorija. Ta njena vjerska tolerancija prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini trebala je, dakle, da stvori povoljno raspoloženje prema njoj kod ostalog muslimanskog stanovništva na Balkanu« (članak g. Popovića izašao je u »Novoj Evropi«, sveska od avgusta mjeseca 1931 godine.)

Jovan Cvijić navodi da je »Bosanska vlada dobro uočila duševno stanje muhamedanske vlastele: preziranje pomiješano sa strahom koje je osjećala prema raji. Iskoristila je ovo ras-

položenje učinivši muhamedance vladinom strankom i dražeći ih protivu pravoslavnih. Osim toga je vlada, koliko je god bilo mogućno, štitila ekonomske interese muhamedanaca i uslijed toga je Bosna bila jedina zemlja na Balkanskom Poluostrvu, gdje se je održalo agrarno uređenje turskoga doba. Iako su bili ovako povlašćeni, muhamedanci su se najzad okrenuli protiv Austro-Ugarske i u više prilika radili zajedno sa pravoslavnima. I pored svega instinkta i svoga špijunskog duha — što je bila glavna odlika austrijske uprave u južnoslovenskim zemljama — ona nije dovoljno uvidjela, da jedan narod ima i drugih potreba osim materijalnih«. (Jovan Cvijić »Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje« — Knjiga druga, Beograd 1931, str. 85.)

Mi ćemo se još na ovu temu vratiti kad budemo govorili o utjecaju Balkanskog rata na narod u Bosni i Hercegovini.

Bosna pred aneksiju

Vojničkom revolucijom, jula mjeseca 1908, Mladoturci prisilili su sultana Abdul-Hamida II. na izvjesne ustupke. Zaveden je ustav i ukinut sultanov despotizam. Novi režim istaknuo je devizu: Otomansko Carstvo Otomanima. Proglašenje ustavnog stanja odjeknulo je i u Bosni gdje je izazvalo izvjesna gibanja, naročito kod muslimanskih masa. Očekivalo se i zavođenje ustavnog stanja u Bosni. Bosna i Hercegovina bile su još uvijek turske zemlje, kojima je Austrija samo upravljala.

Obavješten o ovom previranju duhova u Bosni, Baernreither je sredinom mjeseca avgusta stigao u Sarajevo. U svoj dnevnik austrijski državnik zapisuje i ovo: »U političkim odnosima našao sam potpuno izmjenjenu situaciju. Kad sam ovdje došao prvi put 1892 godine, sve je bilo u poletu, puno nade i pouzdanja, sad, naprotiv, na svakom koraku opaža se neki zastoj, sumnja i bojazni. Stvaralačke energije, kojoj sam se nekad divio, nema više.

Ne samo da dolaze do izražaja mane Kalajeva režima i slabosti njegovih posljednjih godina, nego, još više, ističu se propusti njegovog nasljednika.

Pokušaj Kalajev da rješenje bosanskog pitanja odvoji od susjedne Srbije i Hrvatske, doživio je potpun neuspjeh. On se nadao da će se kod stanovništva jako razvijeni osjećaj za samostalnost da preobrazi u neku zajedničku bosansku pokrajinsku svijest. Njegovo nastojanje da izvjesnim znacima — grbu, zastavi, uniformi — da bosanski karakter, nije urodilo plodom; uzalud su forsirani izvjesni obrti kao tipično bosanski. Također je neuspio pokušaj da se bosanski dijalekt

podigne na stepen bosanskog jezika. Nije uspjelo da se na ovoj bazi međusobno približe tri konfesionalne narodnosti. Mladoturska revolucija probudila je muslimane iz njihove letargije; oni iako pocjepani jer staroturci imaju u Bosni mnogo pristalica, upravljaju svoje poglede na Carigrad i čekaju na daljnji razvoj događaja. Srbi su vrlo uzbuđeni i gledaju sa neizvjesnošću u ono što ima sad da dođe. Katolici se osjećaju potpunoma kao Hrvati. Stremljenja narodne duše razilaze se u tri pravca, usprkos toga što svi govore istim jezikom. Nailazim na posve nova lica; kod svih prevlađuje osjećaj neke neizvjesnosti; to mi je u toliko dobro došlo što su me svagdje susretali sa povjerenjem; svako je osjećao potrebu da se izgovori. I to je bilo za njih nešto novo: da je u Bosnu došao član austrijskog gornjeg doma u namjeri da se obavijesti o stanju u zemlji.

Slijedećih dana došao sam u vezu sa raznim licima. Slučajno se u to vrijeme nalazio i Burian u Bosni. On je otsjeo na Ilidži. S njim sam se češće viđao; imao sam s njim i odulji razgovor. Zemaljski poglavica general Winzor nije mnogo susretljiv; od manje je važnosti. Civilni doglavnik je baron Benko. On je bivši pomorski oficir. Kad sam mu pričao o svojim prvim nepovoljnim utiscima, koje je u meni izazvala situacija u zemlji, priznao mi je odmah da neizvjesnost međunarodno-pravnog položaja Bosne, izaziva izvjesne aspiracije, kojima će kraj biti istom onda, kad se ovdje uvede definitivno stanje. Austro-Ugarska ne uživa mnogo simpatija na Balkanu. Svašta joj podmeću, i to da svagdje ima svojih špijuna. Naročito u Srbiji vodi se sistematska agitacija protiv Austrije. Od ovdašnjih listova »Srpska Riječ« ima najviše pretplatnika; vodi se posve u srpskom duhu; dobiva instrukcije iz Beograda; sve vladine mjere prikazuje u rđavom svijetlu. Po duhu sličan je »Srpskoj Riječi« »Narod« u Mostaru i beletristički časopis »Bosanska Vila« koja ima vrlo mnogo pretplatnika; »Bosanska Vila« djeluje u velikosrpskom duhu. Na sve to vlada kao da uopće i ne reagira (Baernreither je zaboravio da navede da su zapljene opozicionih novina, naročito »Srpske Riječi« bile obična pojava. Zakon o štampi bio je vrlo strog. »Srpska Riječ« bila je 1908 godine nekoliko puta osuđivana na platež znatnih novčanih iznosa. Da bude ironija veća »Srpska Riječ« je bila i na sam dan uvođenja ustavnosti u Bosnu, 7 oktobra 1908 godine, zaplijenjena). Ispravci, od slučaja do slučaaj, i to u novinama koje se malo čitaju, ostaju bez željenog dejstva.

Baron Benko, koji realno gleda na stvari, misli da nisu svi Srbi iredentisti. Seljak je još netaknut, ali u ekonomskom pogledu ovisan od srpske čaršije, koja mu — istina uz lihvarske kamate — pozajmljuje novac i tako na njega politički

djeluje. Jedino ekonomsko podizanje sela, i to putem kotarskih pripomoćnih zaklada (koje su u godini 1906 dale zajma u iznosu od tri milijona kruna) može seljaka osloboditi ovoga utjecaja i ove ovisnosti. (Institucije kotarskih pripomoćnih zaklada vršile su, pored još nekih ustanova kreditiranje poljoprivrede u Bosni i Hercegovini. Politički karakter ovih institucija bio je očigledan. On se primjećivao i pri izboru članova t. zv. »stalnog savjeta« i pri davanju kredita i na svakom drugom koraku. Sa kotarskim pripomoćnim zakladama upravljali su odbori sa kotarskim pretstojnikom na čelu. Kotarski pretstojnik bio je glavni faktor; on je također postavljao i t. zv. »stalni savjet«. Prema statutima svrha je kotarskih pripomoćnih zaklada bila da potpomažu potrebno stanovništvo i da štiti privredne potrebe seljaka u dotičnom kotaru, dajući mu jevtin kredit, podupirući podizanje zajedničkih hambara, osnivanje poljoprivrednih zadruga i drugih korisnih poljoprivrednih preduzeća u kotaru. — Pobliže o tim kotarskim pripomoćnim zakladama vidi kod Kosiera »Bosna i Hercegovina«. Ekonomski fragmenti i konture. Zagreb 1926 str. 73 i dalje.) Kod Srba je razvijen u velikoj mjeri nacionalistički duh, koji ipak zato ne mora da bude i iredentistički. Srbi požrtvovno rade za nacionalne ciljeve, naročito za konfesionalne t. j. nacionalne škole.

Konstantin Hörmann, odjelni pretstojnik za unutarnje poslove, konzervativni katolik, ima slično mišljenje. Bez prethodnog uređenja državnog odnosa ne može se ni pomišljati na neki ustav kojega sada svi traže. Inače bi se stvorila samo mogućnost za razvijanje iredentizma i otpora protiv vlade. Red će u ovim krajevima nastupiti samo zavođenjem jednog definitivnog stanja; tako će prestati i centrifugalne tendencije; Turska će priznati novo stanje, a srpskoj agitaciji će se oduzeti teren. Sada nazivaju Srbi cara samo upravljačem.

Sa Šekom, šefom pravosuđa diskutovao sam potanko o raznim odnosima u zemlji i općoj situaciji. On je vanredno obrazovan, ima veliko iskustvo. Bio je sudija Vrhovnog suda, poslije pretsjednik senata Vrhovnog suda, predavao je pravne discipline na šerijatskoj školi, poznaje dobro austrijsko i tursko pravo, upućen je u njemačku i francusku pravnu literaturu; njegov rad prožet je filozofskim naziranjem i jednim višim shvatanjem života. Po rođenju je Hrvat; savršeno vlada njemačkim jezikom. On ima dalekosežne planove u pogledu reforme pravosuđa. Ne boji se nikakvog Sabora koji će — ako se bude s njim samo ispravno rukovodilo — sve odobriti, dakako samo onda ako se anektira Bosna i Hercegovina.

Poznanstvo sa Šekom doskora me uvjerilo da kvalitet visokog činovništva u Bosni nije opao; ali duh i zanos koji treba odozgo da proishodi, nije bio više isti. Nedostaje veseli pogled u budućnost. Vladin savjetnik Mikuli koji nas je 1892

godine u Brodu sačekao, vodi poljoprivredni referat; on je postao važan faktor u zemaljskoj vladi. Narod treba da dođe do riječi, kaže on, ali je prethodno potrebno riješiti međunarodno pitanje Bosne. Ne smije se dati zavesti. Ovdje treba sve stvari uzimati cum grano salis (sa zrncem soli, t. j. sa obazrivošću, smotrenošću i razmišljanjem). Moglo bi se dati više slobode narodnom pokretu; potrebno je da se ima stalan pravac i od njega se ne smije otstupati.

Još mnogo življa postala mi se slika političke situacije poslije razgovora sa pretstavnicima triju konfesija. Njihov odnos prema meni bio je različit, samo nekolicina bili su zakopčani. Među muslimanima zauzima ugledno mjesto gradonačelnik Sarajeva Esad eff. Kulović. Na njegovoj posjetnici stoji da je vitez reda Franje Josipa. On je također i u upravi zemaljskih željeznica. Dostojanstven je i ljubazan. Među nama ipak nije došlo do dubljeg razgovora. Mladi advokat dr. Halidbeg Hrasnica vrlo je interesantan čovjek. Njegova familija pripada među one, koje su u 15 vijeku, poslije invazije Turaka u Bosni prešle na Islam i tako spasile svoja imanja. Pričao mi je da posjeduje obiteljske isprave još iz vremena kad su njegovi pretci bili kršćani. Kad sam mu u razgovoru napomenuo, bi li se htjeli povratiti staroj vjeri, on je ovu moju primjedbu odlučno odbio. On je dao utisak jednog vrlo inteligentnog čovjeka; čini mi se da je voljan da se pomiri sa stanjem, koje neizbježivo ima da dođe.

Vrlo temperamentno, otvoreno i ako ne bez protivurječja, objašnjava situaciju urednik mladoturskog lista »Muslimanska Svijest«. Hamid Ekrem Šahinović bavi se mišlju, da preko svoga lista, sprovede organizaciju Mladoturaka. Neće da govori o aneksiji; Muslimani neće o tom ništa da znaju; Padišah (sultan) je jedini car. **Muslimani koji su u opoziciji traže ustav ali bez aneksije.**

U jednom momentu kad smo dublje zašli u razgovor, morao je da prizna, da je donošenje ustava nemoguće sve dotle dok ne bude riješeno teritorijalno pitanje. Prema njegovu mišljenju jedni bi gravitirali prema Carigradu, drugi prema Beogradu i Hrvatskoj. I katolici su nezadovoljni. »Bosanska Pošta« koja zastupa njihove interese donijela je prošle zime seriju članaka, punih žalbi o zapostavljanju hrvatskog elementa u Bosni; tamo se otvoreno kaže da jedino o razumijevanju i energičnosti vlade ovisi, da li će iz ovih sadašnjih poteškoća da proizađe neko novo, veliko i jako Habsburško carstvo ili će monarhija biti prisiljena da se povuče iz ovih zemalja.

Ovdašnji katolički nadbiskup Štadler, vrlo temperamentan čovjek, s kime sam vodio nekoliko opširnih razgovora, tvrdi da su katolici u Bosni zapostavljeni. Vlada nije nikoga zadovoljila. Štadler je zato da se Bosna pripoji Hrvatskoj. Dr. Nikola Mandić, prvi podnačelnik, politički vođa ovdašnjih

katolika, mišljenja je da car i tako već vrši sva suverena prava. Anšlus je samo čisto formalno pitanje.

Najzanimljiviji bili su svakako Srbi. Obojica vođa, Jefta≈nović i Vojislav Šola (Mostar) nisu se izjasnili. Otvoreniji bio je Dr. Laza Dimitrijević, urednik »Dana«, agrarac, koji je saopćio želju Srba: »**Ustav bez aneksije**«. Ovo stanovište je svakako vrlo providno. U danima moga boravka u Sarajevu objavila je »Srpska riječ« memorandum Srpske nacionalne organizacije i Muslimanskog egzekutivnog komiteta. Taj me≈morandum u kojem je otvoreno izneseno to njihovo stano≈vište, predan je Burianu na Ilidiži. Isti je list, kao pozdrav Burianu pri njegovu dolasku u Bosnu, objavio članak koji se završava: »Ako nam se ne dadne parlamenat, mi ćemo ga zado≈biti na drugi način. Mi se ne plašimo ničega i spremni smo na najveće žrtve.«

Izneseni pogledi čine srž sviju mojih razgovora i opa≈žanja. I ekonomski odnosi stajali su u tom znaku. Direktor Zemaljske banke Volkert govorio je u istom smislu. Bio je vrlo prijazan; uveo me u Sarajevski Klub gdje sam imao pri≈like da se upoznam sa istaknutim ličnostima privrednoga svijeta. Uvijek sam čuo jedno te isto: svi lojalni činovnici i građani u Bosni žele definitivan Anšlus. Sa raznih se gledišta sudilo o Aneksiji. Dok nije bio zaveden ustav u Turskoj, moglo se lakše privoljeti Sultana, kao apsolutističkog vladara, nego sada, kad su mu ustavom vezane ruke. Baš ta lica, koja najintenzivnije traže pripojenje obih zemalja Monarhiji, otkla≈njaju riječ »Aneksija«. O njoj ne bi moglo biti riječi ni od strane Austrije, ni od strane Ugarske. Suverenitet pripada lično caru, i to nad samostalnom državom, koja bi imala da se organizuje kao treći član habsburškog posjeda; plaćala bi izvjesnu kvotu za zajedničke poslove, sama bi se izdržavala i sa obim državama zaključila bi ekonomsku nagodbu. Stalno se pomaljala jedna te ista crta: jaka težnja za samostalnošću.

Sa novinarima različitih pravaca vodio sam žive raz≈govore. Oni su u mnogom nadopunili ono, što sam do sada bio saznao. O najvažnijem pitanju nisam mogao biti u nedoumici. Proučavanje ekonomskih i socijalnih odnosa ukazalo je du≈boko na osnovne probleme zemlje, koji su mi se nametnuli još 1892 godine.

Prije svega a g r a r n o p i t a n j e. Ono se nije maklo sa mrtve tačke. Od 101.625 kmetova — koliko ih ima u Bosni i Hercegovini — otkupljeno je do sada, i to slobodnom po≈godbom sa begovima 22.116, dakle peti dio. Među svim drugim okolnostima ovi brojevi teško optužuju vladu, koja je za ovo djelomično rasterećenje seljačkoga staleža trebala 30 godina i to u zemlji koja graniči sa Srbijom, Ugarskom i Hrvatskom, gdje već dugo vremena žive slobodni seljaci. Očigledno niko si nije pretstavio kako to mora da djeluje

na psihu i mentalitet naroda koji zna da s onu stranu Drine i Save nema subaša koji svake godine ubiru trećinu žetve za bega ili agu. Ovakovi utjecaji proizvode izvjesno socijalno — neprimjetno — dejstvo, koje se širi malo po malo, ali stalno i u danima političke krize zadaje brigu začuđenim državnicima.

Isto tako školstvo je u velikoj zaostalosti. U ukupno 5388 mjesta postoji samo 366 osnovnih škola; samo nekih 120 škola više nego prije 15 godina. Školske god. 1905-6 pohađalo je osnovnu školu samo 14.33 posto mladeži, dorasle za školu. Neka se zamisli ovaj nepismeni narod, koji je u punoj mjeri zainteresovan politikom. U gradovima gdje ima mnogo pismenih ljudi, može se neposredno zadovoljiti potreba saznanja političkih stvari. Na selu guslari-pjevači impresioniraju narod neodređenim pretstavama slavne srpske prošlosti. Uz njih — kako su me uvjeravali — pojedina lica, vješta pismu, čitaju novine svojim drugovima i na taj način — iz druge ruke — zadovoljavaju politički interes naroda. U narodu je razvijen nagon za obrazovanjem i njegov je krug veći nego obuka koju prima. Ne može se zamisliti nepovoljnije stanje narodnog vaspitanja. Odrasla je čitava generacija na koju nije djelovala ni praktično ni pozitivno škola; ostala je neobavještena o svojoj novoj domovini; nije učinjen ni najmanji pokušaj da se u srcima naroda probudi osjećaj za tu novu domovinu, što bi se bez sumnje lakše postiglo u početku okupacije, nego sada kad je svjesna protivna struja uhvatila već korjena.

Austrija i bosanski Franjevci

Također i u razvitku samouprave nije učinjen nikakav napredak. Godine 1907 dobili su glavni gradovi Sarajevo i Mostar vlastite statute; osim toga bilo je u obim zemljama samo 95 što provizorno što definitivno organizovanih općina, i to većinom u gradovima, a malim dijelom po selima.

Kad me je Burian, posljednjih dana moga bavljenja u Sarajevu pozvao k sebi bio sam veoma znatiželjan, što ću od njega da čujem. Međutim mojoj znatiželji nije bilo udovoljeno. Po njemu je nemir koji je zavladao među duhovima u Bosni, bio neosnovan. Tom prilikom izložio mi je Burian svoju teoriju Uprave u piramidalnom obliku, o kojoj se tada u Sarajevu mnogo raspravljalo i koja je bila ironizirana. Kao bazu sačinjavala bi općinska i sreska zastupstva; na njih bi se naslanjala okružna, a kruna svega bilo bi Zemaljsko pretstavništvo. Činilo se da Burian nema pojma da su politički krugovi u Sarajevu postavili već mnogo dalekosežnije zahtjeve.

Kad sam na večer, na putu kući, napuštao Sarajevo sreo sam na stanici Gvardijana franjevačkog samostana u Visokom Alojzija Mišića. (Današnjega biskupa u Mostaru). Pozvao sam ga u svoja kola. Vodili smo živi razgovor. Ja sam stavljao upite na koje je fra Alojzije Mišić odgovarao. Tako me je pratio sve do Zenice, iako je trebao da izađe u Visokom, i tu smo se istom rastali.

U okupiranim provincijama Franjevci čine moć osobene vrsti. Oni potječu iz naroda i žive za narod.

I u najcrnjim danima turskog gospodstva nisu ga napuštali. Zbog toga Franjevci imaju velik utjecaj na narod. To su jednostavni ljudi, malo njih je na visini današnjeg duhovničkog obrazovanja. Ali su zato rado viđeni u svakoj kolibi bez obzira da li u njoj nastavaju muslimani ili pravoslavni. Strogo su katolički, ne šire ipak prozelitizam i pripravni su da svakome pomognu. Oni su dio narodne snage, glavni oslon katolicizma u zemlji. Oni osjećaju za zemlju i za njezinu samostalnost. Gvardijan potvrdio mi je ne samo što sam već znao, nego ispričao mi je i mnogo novih stvari o djelovanju njihovog reda, koji drži gimnaziju u Visokom. Fra Alojzije Mišić izbjegavao je da govori o nešto napetim odnosima Franjevaca prema nadbiskupu (Štadleru), i ja nisam htio također načimati tu temu.

Ovaj noćni razgovor načinio je na mene dubok utisak, jer sve što sam čuo bilo je potstreknuto pravim oduševljenjem za misiju franjevačkog reda.

U vezi s tim navešćemo i mišljenje profesora Univerziteta Dra Vladimira Ćorovića o bosanskim Franjevcima. Dr. Ćorović kaže:

»U našoj Bosni, koja je verski najviše izmešana oblast na slovenskom jugu gde su verske borbe bile duge, žučne i krvave i gde su pripadnici raznih verozakona postajali, zbog toga, isključivi i netrpeljivi, o Franjevcima se ipak govori s mnogo priznanja. Ne bi bilo nimalo neobično, što su Franjevci prozvani »ujaci« ili »daidže« celog svog puka, ali zaslužuje naročitu pažnju činjenica, što su oni i za ostale »naši ljudi«.

»U Bosni Franjevci osnivaju svoju vikariju i od tada pa sve do danas za gotovo punih šest stotina godina, oni su tamo već i bez prekida vršili ne samo svoju plodnu versku misiju nego su bili vrlo važan elemenat u kulturnom i književnom životu te pokrajine. Historija Bosne ne da se uopšte izlagati bez veze sa franjevačkim redom; i to podjednako i kroz vekove bosanske državne samostalnosti, kada je red Sv. Franje bio veoma utjecajan činilac u državnoj politici, kao i u doba turske vladavine, kada su fratri pod teškim uslovima imali da deluju verski i kulturno.«

Kao narodni ljudi živeći vekovima na našem verski izmešanom području, dugo vremena pritiskivani od pretstavnika vladajuće vere u turskoj carevini, naši Franjevci su, pored sve svoje značajne verske aktivnosti, izradili u sebi jedno vrlo širokogrudno shvatanje u opštenju sa inovercima.« »Hercegovački fratri ne ustručavaju se, da decu svojih vernika povere pravoslavnoj školi.«

»To sve i čini, da su Franjevci stekli veliko štovanje i simpatije u celom našem narodu.« »Franjevci su vrlo dobro razumeli sredinu u kojoj su imali da deluju i prilike, pod kojima je trebalo razvijati rad. Sa isključivošću se na našem području nisu mogli postizati trajni uspesi; neobaziranje na shvatanja drugih moglo je samo da zatruje odnose i da izazove udruženu mržnju protiv sebe.«

»Franjevcima je jednom prilikom predbačena »bešćutnost prema svemu što na sebi nosi hrvatski karakter.« Teško je verovati pored toliko dokaza protiv te tvrdnje, da je takav prekor mogao biti uručen sa obaveštene strane. Ako ništa drugo, dosta je potsetiti samo na to, da su Franjevci na mnogo strana očuvali katolički elemenat kao pravnog nosioca hrvatske misli u našem narodu.« — Članak Dr. Vladimira Ćorovića »Franjevci u našim zemljama« izašao je u »Franjevačkom Vijesniku broj 2 iz godine 1927. — Mi smo baš namjerno citirali pojedine stavove iz članka Dr. Vladimira Ćorovića da se vidi kako jedan pravoslavac sudi o ovom narodnom katoličkom redu.

Da čitaoci koji nisu pobliže upućeni u političku istoriju Bosne i Hercegovine shvate u čemu su se sastojali ti napeti odnosi između franjevaca i nadbiskupa Štadlera, o kojima uzgred govori Baernreither, potrebna su izvjesna objašnjenja.

Kad sam govorio o Kalajevu režimu u Bosni, iznio sam neke dokaze, koji potkrepljuju tezu da je Austrija u Bosni favorizirala katolike kao takove, dok je iz političkih obzira suzbijala hrvatsku ideologiju. Da je ovo tvrđenje ispravno, pokazuje i politika austrijske vlade spram bosanskih i hercegovačkih franjevaca. Sve do 1881 god., kada je reorganizovana crkvena hijerarhija u Bosni, franjevci su bili jedini dušobrižnici u ovim krajevima. Svoje dužnosti, koje nisu bile malene, vršili su savjesno, zadojeni ljubavlju prema svome puku.

Novom crkvenom hijerarhijom koja je u Bosni zavedena konstitucijom pape Leona XIII Ex hac augusta od 5 Jula 1881 godine, franjevački red nije više sačinjavao isključivu duhovnu pastvu u ovim krajevima; dolaze svjetovni svećenici i isusovci, mahom njemačke narodnosti, kojima bi povjeren odgoj novog svjetovnog klera. Konvencijom sv. Stolice i cara austrijskog od 8 juna 1881 god. uglavljeni su tada državno-pravni odnosi glede hijerarhije u Bosni. Po toj konvenciji sv. Stolica priznala

je austrijskom caru pravo da i u Bosni, kao i na području Austro-Ugarske, predlaže nove biskupe. Obzirom na stoljetne zasluge ovoga reda za održanje i širenje katoličanstva u ovim krajevima, nužno se očekivalo da će na čelo nove crkvene hijerarhije biti postavljen koji ugledni pretstavnik franjevačkog reda. Biskup Štrosmajer bio je za to da se crkvena uprava u Bosni, pri novom preuređenju, povjeri isključivo bosanskim i hercegovačkim franjevcima. On je samo tražio da se oni sekulariziraju. Kad se je mimoišlo franjevce Štrosmajer piše Račkome i ovo: »Budalaština je prezirati i odstranjivati fratre — jedini elemenat s kojim može i mora raditi (Štadler)«. — Vidi Korespondenciju Rački-Štrosmajer, knjiga III. Zagreb 1930. Uredio Dr. Ferdo Šišić. — Izdanje Jugoslavenske Akademije; pismo je od 23 Jan. 1882).

Iz najnovije otkrivenih dokumenata o pripremnim radovima za Konvenciju, vidi se da je bila namjera austrijske vlade da posve ukloni franjevce iz dušobrižništva; međutim sv. Stolica nije bila s tim sporazumna. (Dr. Fra Vitomir Jeličić »Sveta Stolica prema bosanskim Franjevcima« — Spomenica franjevačke klasične gimnazije u Visokom. Beograd 1932, str. 220). Austrija koja je preko svojih diplomatskih pretstavnika u Bosni bila obaviještena kako su franjevci, isključivo domaći ljudi — čuveni ruski naučenjak i diplomata Aleksander Feodorović Giljferding, koji se koncem šesdesetih godina prošloga vijeka bavio u Sarajevu piše u svojoj interesantnoj knjizi »O Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji« 1859 (postoji i njemački prevod) — da su »ovi redovnici tijesno vezani s narodom. Oni ne zaboravljaju da su izašli iz njegove sredine. Rodbina im živi u bližim selima, obrađuje zemlju ili kuje željezo, ona se ponosi fratrima, koji su izašli iz njezine sredine, a fratar u ocu, materi, bratu, sestrama vidi prost narodni život u kojem se je on rodio i produžuje da ih upozna i da saosjeća s njima« — i po svom mentalitetu, uzgoju i prošlosti, daleko od austrijskog duha i njene politike, našla je oslonca za sprovođenje svojih ciljeva na drugoj strani. Dvorski krugovi u Beču našli su da su Isusovci pogodniji za izvođenje delikatne misije Austrije u Bosni. U Travniku oni su podigli nadbiskupsko sjemenište i Veliku Gimnaziju; u Sarajevu Isusovci imaju bogosloviju (O radu Isusovaca u Bosni može se naći pobliže u »Travničkoj Spomenici« 1882—1932. Uredio O. Kamilo Zabeo D. I. — Sarajevo 1932).

Kad je 1881 god. preuređena crkvena uprava u Bosni, austrijska vlada mimoišla je zaslužnog franjevca, posljednjeg apostolskog vikara u Bosni Paškala Vuičića, koji je bio odlučno proti njezine politike i težnje za germanizacijom; Vuičić se bavio mišlju da u Bosnu dovede iz Francuske časne sestre — i na čelo hijerarhije postavila profesora zagrebačkog teološkog fakulteta Dra Josipa Štadlera.

Štadler ima neospornih zasluga po organizaciju crkvene uprave u Bosni; drukčije stoji, međutim, stvar sa njegovim političkim djelovanjem. Veliko je pitanje da li je njegova osnovna politička koncepcija, koja je bila presađena iz bivše kraljevine Hrvatske i Slavonije u posve novu sredinu, gdje je politički i socijalni život tekao drugim smjerom, koristila Hrvatima u Bosni. Iz mnogih njegovih gestova vidi se da Štadler nije razumijevao sredinu u koju je došao i prilike pod kojim je trebalo djelovati. Njegov prozelitizam nije postigao očekivano djelovanje; on je samo izazvao reakciju od strane muslimana. Konačan sud o Štadleru reći će istorija. Danas se dobro vidi da je Štadlerova politička akcija unijela rascjep među hrvatske redove u Bosni, oslabila ih i nije ih spremila za borbu koja je bila na pomolu poslije 1908 i 1912—13 god. Kad je politička koncepcija njihovog vođe Štadlera doživjela slom, mnogi Hrvati u Bosni nisu se znali snaći u novim prilikama; dugo vremena ostali su po strani, bez utjecaja na tok političkog života u novoj državi. Već sama osnovna politička ideja koju su usvojili politički vođe Hrvata u Bosni iza rata: sporazum katolika i muslimana protiv pravoslavnih bila je u svojoj osnovi pogrešna.

Kad je došao Štadler na čelo Vrhbosanske nadbiskupije, počeo je osnivati nove župe u koje su postavljani svjetovni svećenici; postojeće župe koje su držali franjevci bile su cijepane. Cilj je bio da se učvrsti položaj i utjecaj nadbiskupov na račun franjevaca. Nastaje borba između Štadlera i isusovaca s jedne i franjevaca s druge strane. Ta borba bila je prenešena i u stupce dnevne štampe; dugo vremena vođena je polemika između »Hrvatskog Dnevnika« organa Dra Štadlera i »Hrvatske Zajednice«, organa grupe Hrvata organizovanih u »Hrvatsku narodnu zajednicu« po ovoj stvari. Ta borba odrazila se i na političkom polju: od dvije grupe u koje su bili organizovani bosanski Hrvati, jedna »Hrvatska katolička udruga« — klerikalna i austrofilska — stajala je pod neposrednim vodstvom nadbiskupa Dra Štadlera, druga — više nacionalna — »Hrvatska zajednica«, nalazila je veliku podršku kod franjevaca, čije je interese branila. U vezi s tim osvrnućemo se i na mišljenje poznatog francuskog publiciste Albert-a Mousset-a o ovoj stvari. On kaže: »Dosta oštro suparništvo zapažalo se između domaćih franjevaca i isusovaca sa strane; ono je imalo svoje reperkusije na sudbinu dvaju hrvatskih grupa. Ali za vrijeme svjetskog rata obje su se pokazale isto tako fran kovačke i antisrpske«. (Albert Mousset »Une drame historique, L'attentat de Sarajevo — Paris 1930 str. 43). G. Mousset neopravdano i nepravedno protegnuo je raspoloženje jednog dijela Hrvata u Bosni na sve bosanske Hrvate. Krfska deklaracija naišla je na iskren prijem od strane naprednih Hrvata u Bosni. Memorandum predan pred slom Austrije mađarskom

ministru pretsjedniku Tiszi u Sarajevu pokazuje da obe hrvat≠ske grupe u Bosni nisu bile orijentisane frankovački i anti≠srpski, kako to misli g. Mousset. Hrvati, koji su potpisali me≠morandum izjasnili su se za stvaranje jedinstvene jugoslo≠venske države. (Naveščemo i neka djela koja govore o fra≠njevcima u Bosni i o njihovom sukobu sa Štadlerom. Kapitalno djelo na području domaće franjevačke istorije, nažalost nedo≠vršeno: Dr. Julijan Jelenić »Kultura i bosanski Franjevci« — Sarajevo 1912 (I dio) i 1915 (II dio). Treći dio koji je trebao da prikaže događaje od 1878 pa dalje nije izašao. O katoličkoj crkvi u Bosni govori »Spomen≠knjiga iz Bosne« Zagreb 1901. Uredio Dr. Ivan Šarić. O politici austrijske vlade spram fra≠njevaca govori članak fra g. Gavranića »Biskup fra Paškal Vuičić, posljednji apostolski vikar u Bosni« štampan u spo≠menici franjevačke gimnazije u Visokom. O samoj borbi iz≠među franjevaca i Štadlera pružaju interesantnog materijala dva anonimna spisa »Nadbiskup Štadler i Hrv. Nar. Zajed≠nica«, napisao »Zajedničar« (Dr. Ivo Pilar) Sarajevo 1910 i »Hrvatska Narodna Zajednica i franjevci« napisao Caecilius Verus, Zagreb 1911. O toj borbi ima podataka i u »Korespon≠denciji Rački≠Štrosmajer« u 4 velike knjige. Izdanje Jugosla≠venske Akademije, Zagreb 1928≠1931. O toj stvari pregledno je pisao g. Viktor Rubčić u »Jugoslovenskoj Pošti« iz mjeseca maja i juna 1932. g. O isusovcima vidi knjigu (tendenciozno pisana), Đorđa Nastića »Jezuite u Bosni« Sarajevo 1907, kao i poglavlja o »Istoriji vjerske borbe« i »Katoličkoj propagandi« u knjizi Andre Bara Bosna i Hercegovina«, Beograd 1906. Kako su gledali isusovci na političke prilike u Bosni najbolje se vidi iz časopisa »Stimmen aus Bosnien« koji je 1910 pokrenuo ču≠veni pater Antun Puntigam 1859≠1926. On je pod pseudonimom Pharos izdao knjigu »Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo nach dem amtlichen Stenogramm der Gerichtsver≠handlung« — Berlin 1918. (O autentičnosti tog stenograma vidi citiranu knjigu g. Mousset≠a str. 28 i 45).

Međunarodno-pravni položaj Bosne i Hercegovine

Po povratku u Beč Baernreither publikovao je seriju članaka u kojima su diskutovana ekonomska, socijalna i po≠litička pitanja, koja su se odnosila na Bosnu i Hercegovinu. Ti članci izlazili su istovremeno u »Neues Wiener Tagblatt≠u« i »Prager Tagblatt≠u«. Poslije su izašli skupljeni u brošuri pod naslovom »Bosnische Eindrücke«. Ova brošura, u kojoj Baernreither na 58 strana velikog formata govori o najvaž≠nijim problemima Bosne — »Agrarno i školsko pitanje«, »Samouprava«, »Politički život«, »Ustav i suverenitet«, »Me≠đunarodno državno pravo«, »Pretres u delegaciji« — pobu≠

dila je u svima južnoslovenskim krajevima dužnu pažnju; štampa se na nju opširno osvrnula. U mjerodavnim krugovima kojima je bila u prvom redu i namjenjena, nije naišla na dovoljno razumijevanje. Austrijski državnici, koji su odlučivali sudbinom Bosne i Hercegovine, imali su i suviše uzak vidokrug, da bi razumjeli pokret koji se razmahao na Slovenskom Jugu. Sam Baernreither piše o tom u svom dnevniku: »Moj spis koji je izašao kratko vrijeme prije proglašenja Aneksije, pobudio je izvjesnu pažnju. U vladinim krugovima jedva da je našao uvaženje. To je uostalom i razumljivo obzirom na okolnost da su u njemu stvari posmatrane sa slobodnijeg i šireg stanovišta. Aehrenthal mi je kazao samo da pogađam misli. Ja nisam pogodio njegove misli koje, kad sam pisao spis, nisam znao. Posmatrao sam stvarne odnose i raspoloženja u Bosni, i sagledao sam obe strane problema, dok je on bio zaokupljen jedino diplomatskom stranom bosanskog pitanja«.

Ja ću iznijeti samo neke stvari iz ovog njegovog spisa. U poglavlju o »Političkom životu«, Baernreeither ukazuje na posljedice nepostojanja zakona o Udruživanju i Sastajanju. »Politička udruženja, u načelu se doduše, ne dozvoljavaju, ipak postoje pod raznim imenima«. (Str. 27). »I srpska i katoličko-hrvatska i socijalistička, kao u najnovije vrijeme i mladoturska stranka, imaju svoje organizacije, svoje povjerljive ljude po čitavoj zemlji; izdaju svoje novine u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci; održavaju svoje sastanke. Prije nekog vremena izazvala je izvjesnu pažnju skupština povjerljivih ljudi srpske stranke. Skupština se održavala kod zatvorenih vrata i bez prisustva pretstavnika vlasti«.

Baernreither koji je nasuprot Kalaju bio mišljenja da se Bosna ne može izdvojiti kao neka posebna nacionalna cjelina iz jugoslovenskog svijeta, a u težnji da suzbije duhovni i politički utjecaj iz Srbije, gdje je poslije majskog prevrata iz 1903 god. nastupila nova era u vođenju nacionalne politike, predlaže da se izvrši opća popravka prilika u zemlji kako bi »uporedba između socijalnog i ekonomskog stanja u Kraljevini Srbiji i našim zemljama, ispala odlučno i nepobitno u našu korist«. (Str. 30)

Iz čitave njegove knjige provejava jedna misao: Aneksija bez temeljne popravke prilika u zemlji nema smisla, to je uzaludan trud. Međunarodno-pravno pripojenje Bosne i Hercegovine Austriji postalo je neizbježno; ono međutim ima smisla ako bude praćeno promjenom vladajućeg sistema u obim zemljama.

Osvrnućemo se još samo ukratko na pitanje međunarodno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine, o kome opširno govori Baernreither u svojoj knjizi. Ovo su glavne njegove misli o tom pitanju: »Definitivno uređenje izvanjeg položaja

Bosne i Hercegovine jeste opća državna pretpostavka«. Po njemu je »uređenje međunarodno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine, njihov definitivni Anšlus habsburškim zemljama, preinaka Berlinskog mandata u konačan posjed, postala nužna pretpostavka za daljnji mirni razvitak ovih zemalja« (str. 38).

Baernreither izbjegava riječ Aneksiju, koja znači nešto »agresivnoga«, »ekspanzivnoga«, što se »ne može kazati za namjere Austrije spram Bosne i Hercegovine«. Po njemu Car već dugo vremena ima sva suverena prava. U ovom slučaju nedostaje i subjekat za Aneksiju, jer ove zemlje ne može anektirati niti Austrija, niti Ugarska, niti Monarhija kao cjelina. Radi se samo o tome da se izvrši jedan međunarodno-pravni akt, kojim bi car — bez da se je išta na stvari promjenilo — pretvorio svoju faktičnu suverenost u formalno priznatu. Protegnućem Pragmatičke Sankcije obe bi zemlje bile nerazdvojno vezane sa obim državama Monarhije kao treći dio habsburškog posjeda.

Iz gornjih izlaganja M. Baernreithera odrazuju se dobro »mentalitet vladajućih krugova« u Austriji, koji su smatrali da mogu po svojoj volji i po svom nahođenju raspolagati sudbinom čitavog jednog naroda, kojemu su odricali sposobnost za samostalan državni život. Kada je bio po srijedi interes velikih sila nije se pitalo za raspoloženje naroda čijom se sudbinom odlučivalo kod zelenih stolova.

Uopće pitanje Bosne i Hercegovine najbolje pokazuje kako se je poštovalo načelo samoodređenja naroda. Na berlinskom kongresu vladala su još načela Srednjega Vijeka, legitimistička. Demokratsko načelo narodnog samoopredjeljenja, po kojem svaki narod ima pravo i slobodu da se udruži i spoji sa kim hoće, Velike Sile, koje su odlučivale sudbinom Bosne i Hercegovine, odbacile su potpuno. Po članu dvadeset i petom Berlinskog Ugovora sudbina Bosne i Hercegovine predana je u ruke Austro-Ugarskoj monarhiji. »Oblasti Bosnu i Hercegovinu okupiraće i njima upravljati Austro-Ugarska«. Iz ovog člana ne vidi se da su Bosna i Hercegovina, kako je to mislio Baerenreiether, bile definitivno prisajedinjene Austro-Ugarskoj. Zato je okupacija a poslije Aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije, sa gledišta međunarodnog prava t. j. načela samoopredjeljenja naroda bila neopravdana i nasilna. (»Diplomatija još nije bila primila načelo narodnosti — kaže Dr. Milovan Milovanović, docniji ministar spoljnih poslova Kraljevine Srbije — kao primitivno načelo međunarodnog prava. Šta više izgleda nam, na žalost, da se je u tome pogledu za ove dvije posljednje desetine godina udarilo unatrag pod uplivom hegemonije nove njemačke carevine. Danas još ne samo pojedine silne države, već i kongresi velikih sila evropskih, gaze prava slabih narodnosti koje ne

mogu da se odupru njihovim neopravdanim odlukama i postupcima. Na Berlinskom Kongresu od 1878 godine, držanim pod pretsjedništvom čovjeka koji je izazvao tri velika evropska rata, da stvori njemačko narodno ujedinjenje, srpska Bosna i Hercegovina dosuđene su Austriji, a rumunjska Besarabija Rusiji« — Dr .Milovan Milovanović »Načelo narodnosti u međunarodnom pravu i međunarodnoj politici« — u časopisu »Otadžbini« knjiga XXII, Beograd 1889, str. 248. O »Berlinskom Kongresu« napisao je dobar članak Dr. Vasilj Popović u »Bratstvu Sv. Save« Beograd 1928 str. 122—147).

Bosna i Hercegovina su rješenjem Berlinskog Kongresa došle u položaj, kakav dotle nauka o državnom i međunarodnom pravu nije poznavala. Jer ne samo da je narodna mudrost već odavna utvrdila — kaže Dr. M. Vesnić — da

»Jedna zemlja a dva gospodara,
Nit je bilo niti može biti,«

već i dosadašnja pravna nauka zna samo za jedno vrhovno državno poglavarstvo — suverenstvo — i prema tome samo za jedno podanstvo. Novo stvorenim položajem Bosne i Hercegovine otjerana je u laž ova zdrava narodna mudrost, a nauka o državnom i međunarodnom pravu dovedena je na novo poprište, na kome su počele da kušaju svoju snagu njeni najviđeniji pretstavnici. (Vidi predgovor Dra M. R. Vesnića prevodu knjige dra Hansa Schnellera »Državno pravni položaj Bosne i Hercegovine, Beograd 1893, izdanje književnog fonda Ilije Kolarca). O međunarodno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine napisana je čitava literatura. Georg Jellinek, čuveni njemački stručnjak za javno pravo ovako karakteriše taj položaj: »Od 1878 do 1908 Bosna i Hercegovina bile su turske provincije kojima je Austrija upravljala; ipak one nisu bile niti austrijsko niti ugarsko državno područje; njihovi pripadnici nisu imali niti austrijsko niti ugarsko državno podanstvo. S druge strane, usprkos pridržanja suvereniteta od strane Turske, njena vlast nad ovim provincijama, uslijed prenošenja čitave državne vlasti na Austro-Ugarsku, nije imala uobičajeni državno-pravni sadržaj. Tako su se ove provincije i prema Turskoj carevini pojavile kao državno- pravno samostalne teritorije sa vlastitim podanicima; šta više Austro-Ugarska ih je i prema vani zastupala. Njihova veza sa Turskom carevinom imala je bitno međunarodni karakter, što je i priječilo Austro-Ugarsku da ove pokrajine inkorporira jednom od svoja dva državna područja, bez pristanka Porte i ostalih država, potpisnica Berlinskog Kongresa (Georg Jellinek »Allgemeine Staatslehre«. Berlin 1929 str. 650 i 651. Tu je navedena i sva važnija literatura po ovom pitanju). To je pitanje na našem jeziku iscrpno pretresao profesor Velike Škole i akademik G. Geršić, u svojim studijama: »Pravo osvajanja (anek-

sije) i plebiscit« Letopis Matice Srpske, knjiga 124—128, 1881 god.) i Glasu 37 Srpske Kraljevske Akademije »Pogled na međunarodni i državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra prema novijim ocenama pretstavnika današnje međunarodno-pravne teorije«. Beograd 1893.

Hrvati (odnosno Ugarska) polagali su na Bosnu i Hercegovinu istorijsko pravo. To isticanje istorijskog prava na Bosnu i Hercegovinu pobijao je naročito G. Geršić naglašujući da to nema svoga cilja ni opravdanja, jer savremeno pravo i istorijsko pravo jedno drugo isključuje. Kako Ugarska ima istorijskog prava na Bosnu pokušao je dokazati profesor finansijske znanosti na zagrebačkom Univerzitetu Dr. Fran Milobar (Dr. Petrinjensis) »Bosnien und das kroatische Staatsrecht« — Zagreb 1898. Ova je knjiga izazvala osobito oštar protest sa srpske strane: Ljubomir Jovanović »Jedna knjiga o legitimnom pravu habsburškog doma na Bosnu i Hercegovinu« u časopisu »Delo« XXII. Beograd 1899 str. 321-67. O tome vidi i studiju Dra Nikole Radojčića »Hrvatska istorija za narodne dinastije u modernoj srpskoj istoriografiji« u Zborníka Kralja Tomislava — (izdanje Jugoslavenske Akademije Zagreb 1929 str. 375—383).

Aneksija Bosne i Hercegovine

Koliko je značajan a i sudbonosan bio proglas Aneksije Bosne i Hercegovine, nije potrebno pobliže isticati. I u internim, međusobnim srpsko-hrvatskim odnosima Aneksija je postala kamen smutnje, pokrećući staro pitanje: čija je Bosna, da li srpska ili hrvatska.

O Aehrenthalu i Aneksiji Bosne i Hercegovine govori Baernreither u svome dnevniku na punih 30 strana. Mi se, međutim, nećemo ovdje zadržavati na Aneksiji Bosne i Hercegovine, jer ćemo o ovoj temi iscrpno govoriti na drugom mjestu, iskorišćujući podatke koje pruža austrijska a naročito njemačka zbirka diplomatskih akata ministarstva spoljašnjih poslova: »Die Bosnische Krise 1908—1909«, u dva sveska iz zbirke dokumenata »Die grosse Politik der Europäischen Kabinette« 1871—1914, Berlin 1927.

Razgovor sa Dr. Lazom Dimitrijevićem

8 novembra 1908 posjetio je Baernreithera u Beču liječnik Dr. Laza Dimitrijević, koji je zauzeo režimu naklonjen stav. O ovoj posjeti Baernreither zabilježio je u svoj dnevnik slijedeće: »Jučer je bio kod mene srpski agrarac, Dr. Dimitrijević, urednik »Dana« iz Sarajeva. Sate mi je pričao o agrarnim odnosima u Bosni, o izbornom redu o kojem se sad odlučuje i o raspoloženju kod Srba. Oni su u gradovima,

u mnogome, iredentistični; narod po selima je dobar. Zato on smatra da je u samom interesu Austrije bolje široko iz-borno pravo. Postojeći kmetovski odnos je protiv svake intenzivne ekonomije. Od usjeva mora kmet davati agi mahom polovinu. Zato se ne sije djetelina, ni trava i uslijed toga je onemogućeno stajsko odgajanje stoke. Blago trpi uslijed toga i ne može se oplemeniti. Prirodno je da podavanje brutto prihoda čini kmeta indolentnim. Niko neće da radi za drugoga. Misao da višak priroda pruža koristi agi, priječi svaki napredak. Zato i nema velikih povrtarstva; u malom obimu služe kmetu samo za vlastitu potrošnju. Sve poznate stvari. Kad će se napokon to pitanje definitivno riješiti?

(Agrarna reforma već je donijela u Bosni lijepe rezultate, jer je povećala obrađeno zemljište za 15—25%. Što nije potpuno uspjela u cijeloj zemlji, nije kriva sama ideja, već način kako je ona vršena. — Milenko Gavrilović »Poljoprivreda« članak u »Letopisu Matice Srpske«, knjiga 311, str. 23, godina 1927.)

Glavni zahtjevi Dra Dimitrijevića odnose se na poljoprivredu. On kaže da bi Austro-Ugarska trebala da izda jedno 15—20 milijona Kruna, kako bi 1908 godina ostala prekretnica u sjećanju i fantaziji naroda. To bi se postiglo, prije svega, kanalizacijom i isušenjem raznih »Polja« u Hercegovini i Bosni. (Pitanje melioracija u Bosni i Hercegovini iscrpno je obradio g. Šćepan Grđić u članku »Pasivnost Bosne i Hercegovine u ishrani stanovništva«. — »Letopis Matice Srpske«, knjiga 321, sveska od avgusta mjeseca 1929 god. Tu su navedeni i planovi za melioraciju usvojeni od Bosanskog Sabora. Govoreći o projektima za isušivanje pojedinih »Polja« g. Grđić kaže: »Iako su planovi za sve ove melioracije bili gotovi još prije rata, rat je omeo izvođenje, i ni jedna se melioracija nije izvela potpuno ni poslije Oslobođenja. Bilo je samo na pojedinim mjestima rada, a izvodilo se djelomično. To je od velike štete. Leže nam neobrađeni veliki kompleksi zemlje, koja bi se mogla obrađivati, samo kad bi se našao zajam da se provedu melioracije, prema već izrađenim planovima. Država bi trebala da obrati pažnju ovim pitanjima. Zlo treba liječiti iz korjena, pa se neće morati davati milijoni za izdržavanje pasivnih krajeva, u vremenu nerodice. Mogle bi i naše oblasti da porade da se provedu ove melioracije. Gdje su povoljniji izgledi, mogao bi se zajam naći i privatnim putem, od Hipotekarne Banke. Ništa gore nema, nego skrstiti ruke pa ne činiti ništa«. Rezime članka g. Grđića je ovaj: Bosna i Hercegovina, koje su prije rata bile pasivne u ishrani stanovništva, poslije rata su, zahvaljujući rješenju agrarnog pitanja i dijeljenju krčevina, postale aktivne; ali i danas ima krajeva, kao što je Hercegovina, koji su pasivni. Melioracijama ovih krajeva postali bi aktivni, a čitava

Bosna i Hercegovina znatno bi poskočile u aktivnosti. O tom problemu pisao je i Dr. Gojko Krulj: »Ekonomski problem Hercegovine kao deo problema pasivnih krajeva«, u časopisu »Pregledu« brojevi od januara i februara mjeseca 1929 godine.)

Postoje već projekti, samo nema novaca. Isto su tako potrebne cisterne u opštinama gdje nema vode. Trebalo bi takve izgraditi i obilježiti brojem godine 1908. Velika oskudica postoji i u vodovodima. Na kraju trebalo bi izgraditi nasip uzduž Save. To bi bili korisni znaci Aneksije. Na taj bi se način mnogo dobilo. Jednom rječju: Dr. Dimitrijević zahtjeva smišljenu akciju za Bosnu — takovu, kakovu su obećali za Dalmaciju —, program iz kojega bi stanovništvo vidjelo da je sad drukčije i da se nešto za njega radi.«

(Dr. Dimitrijević nije se priključio ostaloj srpskoj inteligenciji iz Bosne, koja je 1907 godine pristupila stvaranju »Srpske narodne organizacije«.

On je osnivač »Srpske samostalne stranke«, prve seljačke stranke u našim krajevima, koja se naročito zalagala za radikalno rješenje agrarnog pitanja. Njegov politički rad u Sarajevu — kao student u Beču on je radio na organizovanju i međusobnom zbliženju jugoslavenske omladine — naišao je na jaku kritiku i negodovanje. Kad ga je zloglasni Nastić godine 1908 uvukao u bombašku aferu bez njegovog znanja — kao što je uvijek dokazivao — morao se povući iz politike. Posvetio se književnosti i pokušao je da iz naših narodnih pjesama stvori povezani i jedinstveni epos »Kosovo«. Na ovom je djelu radio punih 30 godina. Dr. Laza Dimitrijević bio je pristalica oportunizma u politici, slagao se je sa novim državopravnim položajem Bosne i Hercegovine koji je nastupio proglašenjem Aneksije. U pogledu agrarnog pitanja, on je bio za to da se ono riješi radikalno. Dr. Dimitrijević izdavao je list »Dan« (1906—1912; od 1905—1906, izlazio je kao časopis) u kojem je zastupao ova svoja načela. Za svoju politiku on nije našao mnogo pristalica.)

Bosna nakon aneksione krize

Aneksiona kriza dosegla je vrhunac mjeseca marta 1909 godine. Duhovi i u Njemačkoj i u Rusiji bili su skrajnje napeti. 21 marta Njemačka je u Petrogradu tražila jasan i precizan odgovor da li Rusija, koja je hrabrila Srbiju u njenom otporu spram Aneksije pristaje bez rezerve da se ukine član 25 Berlinskoga ugovora. Antanta znajući da Rusija nije vojnički spremna za rat i da iza Austrije stoji Njemačka savjetovala je Srbiji na popuštanje. Engleska je posredovala kod Austrije da se nađe zgodan izlaz za izjavu Srbije, koja nije smjela da bude za nju ponižavajuća. »Izjavom od 31 marta priznala je Srbija da svršen čin u Bosni i Hercegovini ne tangira njezina prava

i da se obvezuje da će prestati s protestima, da će demobilisati vojsku i dobrovoljce, spriječiti obrazovanje novih neredovnih četa i živjeti u dobrom susjedskom odnosu s Monarhijom.« (Dr. Vasilj Popović »Istočno pitanje«, Beograd 1928, strana 161.)

Tako je uklonjena opasnost koja je prijetila da će zapaliti Evropu; međutim iskra je i nadalje tinjala; Austrija i Njemačka čekale su samo pogodan momenat za obračun sa Rusijom i Srbijom.

Mjeseca maja 1909 godine Baernreither je krenuo na put u Bosnu. O tom se nalaze u njegovom dnevniku slijedeće zabilješke: »Uslijed Aneksione krize bili su politički krugovi u uzbuđenju sve do aprila mjeseca. Vijesti koje sam dobivao iz Sarajeva govorile su da je situacija još potpuno neizvjesna. Odlučio sam se zato krajem maja na ponovno putovanje u te krajeve. Opet sam pošao putem preko Gruža.

Bio sam vrlo znatiželjan da čujem kako je Aneksija djelovala ovdje na ljude i da vidim šta je vlada učinila da se iskoriste praktične posljedice promjenjenog položaja ovih zemalja. Kroz svo vrijeme boravka u Sarajevu nalazio sam se u centru sviju političkih krugova. Opozicioni »Sarajevoer Tagblatt« zabilježio je moju nazočnost, govorio je o padu Burijanova sistema i označio je mene ili grofa Johana Zichy-a kao vjerovatne nasljednike. Ljudi su se zbog toga za mene interesovali i bili su vrlo razgovorljivi.

Na položaj bivšeg zemaljskog poglavice došao je general Varešanin, Jugosloven. (Teško je međutim vjerovati da se je general Varešanin osjećao Jugoslovenom. Dovoljno je samo potsjetiti na incidenat koji je nastao prilikom otvaranja bosanskoga sabora kada je general Varešanin zahtjevao da na opštinskoj zgradi budu izvješene austrijska, madžarska i bosanska zastava. Dr. Nikola Mandić, prvi potpretsjednik sarajevske općine bio je za to da se na zgradu izvjese hrvatska i srpska zastava i nije pristao na Varešaninov zahtjev. Varešanin je bio odlučno protiv toga da se na zgradi Beledije, gdje je zasjedao Sabor, viju hrvatska i srpska zastava. Kako među njima nije došlo do sporazuma u toj stvari, to na zgradi opštine nije bila istaknuta nikakova zastava. Vidi o tom moj članak »Dvadesetgodišnjica smrti Bogdana Žerajića«, »Riječ« broj 21 od 14 juna 1930 godine.)

Ima vrlo obrazovanu i ljubaznu gospođu; oboje osjećaju toplo i iskreno za narod. Inače na vodećim mjestima bili su isti činovnici kao i prošle godine. Stavio sam se odmah u vezu sa civilnim doglavnikom Benkom i odjelnim pretstojnikom Šekom; bio sam mnogo s njima. Upoznao sam također nekoliko mlađih sila; među ostalim i dvorskoga savjetnika Trešćeca, Hrvata, koji mi je zato ostao u naročitom

sjećanju jer je pripadao onim ljudima koji su vjerovali u Bosnu kao u zadovoljnog člana Monarhije. On je dobro upućen u poljoprivredne prilike; ja mu zahvaljujem na mnogim uputstvima u stvarima zemljišnog rasterećenja.

U koliko je to bilo moguće razgledao sam ponovno zemlju i proputovao bosanskom istočnom prugom, koja ima da bude polazna tačka Sandžačke pruge. (Austrijska diplomacija bavila se mišlju da veže bosansku istočnu prugu preko Sandžaka sa Kosovskom Mitrovicom i Solunom. Aerenthal je u Carigradu dobio koncesiju za izgradnju ove pruge, neobavijestivši o tom prethodno Rusiju, iako je to trebao da učini obzirom na sporazum koji je postojao između njega i Izvoljskoga u pogledu vođenja politike na Balkanu. Tu je početak diplomatskog sukoba između Rusije i Austrije koji se bio toliko zaoštrio za vrijeme Aneksije. Tom koncesijom narušena je bila »La politique du désintéressement et du status quo« koja je bila baza za akciju ove dvije velike sile na Balkanu. O tom vidi pobliže u studiji J. M. Jovanovića: »Austrija i Rusija na Balkanu« I. dio 1908 do 1912. »Ruski arhiv« svezak XIII. Beograd 1931, strana 22 i 23, kao i članak Dr. Milana Todorovića: »Novo-Pazarska željeznica« u časopisu »Ekonomist« broj 15 iz 1912 godine.)

Ova istočna pruga u pogledu ljepote kraja kojim prolazi jedinstvena je. Ipak je ne mogu zamisliti kao veliku saobraćajnu liniju. Ona je kao i sve pruge u Bosni uskotračna, i radi velikih poteškoća podešena je u svima dimenzijama tačno prema terenu.

Nasip s tračnicama, širina tunela, mostovi tako su podešeni da se ne mogu pregraditi na prugu normalnoga kolosjeka; ili bi se to ipak moglo izvesti, ali sa nesrazmjernim troškovima, koji bi bili ravni izgradnji nove pruge. Na putu sam čuo mnogo novih stvari o stanju u zemlji što je upotpunilo moje poznavanje bosanskih prilika.

Glavni utisak koji sam dobio u Sarajevu bio je da se je od silnoga uzbuđenja, koje je ovladalo susjednom zemljom, mnogo manje proširilo na Bosnu i Hercegovinu nego što se moglo vjerovati. Zemlja u kojoj svakako ima mnogo posade nije ostala samo mirna; također se i nacionalni duhovi nisu zapalili; oni se nalaze u stavu očekivanja. Stanovništvo se nalazi u stanju visoke napetosti. Ono očekuje preokret u položaju naroda u Bosni prema zajedničkoj državi, u upravi zemlje i u ekonomskim odnosima. Raspoloženje je na prekretnici. Ovdje je odlučno imponovao nastup monarhije; obustavljanje kampanje od strane Srbije djelovalo je otrježnjujući na Srbe; pogledi se više ne upravljaju prema vani, nego u budućnost zemlje pod Habsburškim žezlom; ovo u toliko intenzivnije. Cjelokupni problem državnog uređenja i ekonomskog razvitka ovih zemalja ukazao mi se još jasnijim i u pojedi-

nostima razumljivijim nego prošle godine. Moju brošuru ovdje su mnogo više čitali nego u Beču. Svako je znao za nju; većina su se izjasnili izrično sporazumni sa njenim sadržajem. Primjetio sam da sam u svom spisu ispravno sudio o najosjetljivijim stvarima koje ovdje interesuju misaone ljude. Glavna tema razgovora bio je obećani ustav.

Bio je samo jedan glas preko toga da je bila velika pogreška što se nisu pri njegovom sastavljanju uzela u obzir i mišljenja ovdašnjih ljudi od povjerenja. Ministar je doduše sazvao anketu koja je bila samo prividni manevar, daleko od toga da bi pitala za mišljenje nezavisne ljude. Na pragu ustava, dakle, neiskrenost. (U proklamaciji Aneksije koja je objavljena 7 oktobra 1908 u okupiranim krajevima), (Ustav je bio svečano obećan. Austrija je, kako su to izjavili njeni pretstavnici na strani, zapravo proglasila Aneksiju da bi stanovništvu ovih zemalja mogla dati ustavne slobode. U proglasu je stajalo i slijedeće: »Da bi Bosnu i Hercegovinu podigli na viši stepen političkog života odlučili smo, da obim zemljama damo ustavni statut koji vodi računa o njenim odnosima i općim interesima i da stvorimo zakonski osnov za zastupanje vaših želja i potreba.« Međutim Ustav je proglašen istom 21 februara 1910 godine; a otvorenje sabora izvršeno je 15 juna iste godine. 1909 godine u proljeće vodila se anketa po pitanju donošenja Ustava. Čini se da je bio glavni razlog što Ustav nije bio proklamovan odmah iza Aneksije nesporazum koji je nastao između austrijske i madžarske vlade u pitanju granica ustavnih sloboda i o kompetenciji budućeg sabora.)

»Ovdje u sredini odnosa opaža se mnogo jasnije nego u Beču, kojim se pravcem kreće nužni razvoj. Razumio sam stoga vrlo brzo zašto su ovdje protiv svake prenagljenosti u pogledu ustavnog pitanja, kako mi je već prošle godine bilo rečeno. Baš zato se i traži državni savjet kao prelaz, kako bi se spriječilo šablonsko, nepotpuno uređenje javnih pitanja. Sve do sada upravljalo se okupiranim zemljama kao jednom vrsti vanjskog bedema Monarhije; one su bile de jure zakonom iz 1880 godine podvrgnute utjecaju obih vlada. U stvari Kalaj je njima vladao prilično slobodno. Nije tražio uopće novaca; interes oba parlamenta i Delegacija bio je za ove krajeve neznatan. Sada je međutim posve drukčije. Dosadašnji oblik pridruženja obih zemalja Monarhiji nedostaje više. Težnja za autonomijom vrlo je jaka u Bosni; ali isto je tako jak i zahtjev da ovdašnji stanovnici više neće da budu građani drugoga reda; oni hoće da uzmu učešća u vijećanjima Delegacija, hoće da diskutuju o imanju i životu bosanskog stanovništva. Kod sprovođenja Aneksije, da se proces ne oteža, nije ništa mijenjano u javno-pravnim odnosima anektiranih zemalja; ostavljen je status quo. Ovakovo stanje ne može se trajno održati. Iskrslo je također i pitanje bosanskih finansija i to u toliko

jače što nužne reforme staju novaca; stoga i pitanje finansija zahtjeva otvoreno rješenje.

Sve ove stvari ja sam pretresao u četiri oka sa višim činovnicima, kao i u živom razgovoru pri ručkovima i posijelima kod kojih je bilo prilike doći u dodir sa najraznoličnijim ljudima. Mi imamo u Bosni prikladnih ljudi za izvođenje velikog reformnog programa; ali na sve je kao mora legao Burijanov režim.

Burijanovo poznavanje prilika u zemlji, i to do u tančine vrlo je veliko. On može o njima sate docirati kao kakav profesor. Kod svakog razgovora s njim osjeća se kako struji vazduh znanstvenog seminara. Često je vrlo interesantno slušati ga, samo se mora zaboraviti, da se ovdje radi o aktuelnoj politici i ne smije se očekivati da će poslije riječi da slijedi i djelovanje. U zemlji čije je stanovništvo obdareno tako živom fantazijom ne vlada se bez i jedne iskre oduševljenja, bez saosjećanja i bez temperamenta, i to u jednom trenutku u kojem se javni život nalazi u stanju visoke napetosti, u očekivanju stvari koje imaju da dođu. Burijan nije čovjek koji se može unijeti u dušu narodnu, da vodi jedno odgojno djelo — a o tom se ovdje radi. Čovjek kao on ne može napraviti nikakav utisak na mišljenje i osjećanje jednoga naroda, kojemu je tuđ. On nema ni živaca a također ni krvi. Ne može se zamisliti veća suprotnost između njega i Kalaja. Ovaj je — o njemu se može govoriti šta se hoće — bio pun života, jedna vodeća priroda. Njegov autoritet počivao je na njegovoj ličnosti, kojom je imponovao isto tako dobro begovima kao i Srbima i Hrvatima.

Sada poslije Aneksije morala bi se iznaći takova sugestivna snaga za moderne ciljeve. Burijan je krut i nepristupačan. Svako ko dođe k njemu, odlazi od njega kao poliven hladnom vodom. Nikad nije držao u Bosni javnu besjedu. Između njega i naroda uopće nije uspostavljen nikakav kontakt, i to niti u dobru, a niti u zlu. Gdje god se pojavi nastupa kao strani gost; imao je takovo držanje u Delegacijama; kasnije kao ministar spoljnih poslova dovodio je do očajanja naše njemačke saveznike. On ne može dati poticaja za polet i napredak u zemlji. Opšti utisak koji sam dobio bio je da se ovdje sa nestrpljenjem očekuje šta će poslije Aneksije da se učini za zemlju. Izvjesno je da se u tom pravcu ne smije više gubiti vrijeme.«

Burijanov režim u Bosni (1903—1912)

Godina 1903, ugaona je godina, godina prekretnica u istoriji Južnih Slavena, u istoriji savremenog obnavljanja narodne snage i novoga orijentisanja narodne borbe. Promjena dinastije na prijestolju Srbije obilježava novu eru, ne samo za

ovu zemlju, nego za cijelu našu naciju. Dolazak na prijesto Petra Karađorđevića učinio je kraj vazalstvu Srbije prema Austro-Ugarskoj. On označava izvanredni moralni, vojnički i ekonomski preporod male Kraljevine. Ali također ocrtava se sve više i više uloga Srbije kao jugoslovenskog Pijemonta. (Dr. Hinko Hinković.) Te iste godine zbio se u Hrvatskoj pad Khuenova režima, koji je izazvao pokret koji je vodio obnavljanju zajedničkog rada među Srbima i Hrvatima, koji je našao vidnoga izraza u Riječkoj rezoluciji iz 1905 godine.

Smrt Kalaja u ljeto iste godine i dolazak Burijana na mjesto zajedničkog ministra finansija značio je prestanak režima jake ruke u Bosni. Uopšte te godine obnovila se nacionalna svijest u glavnim južnoslovenskim zemljama. (Seton-Watson »The role of Bosnia in international Politics« 1875—1914. London 1931, str. 28.).

Sa Universiteta pristižu novi, mladi ljudi, mahom učenici Masarikovi, koji daju nacionalizmu širu i određeniju formu. Uviđa se sva jalovost međusobne, srpsko-hrvatske borbe. Omladina sluša riječi dra Jovana Skerlića: Ako se misli ići za stopama, ako se produži voditi ta smetenjačka politika (borba između Srba i Hrvata) ne vredi truda ni počinjati i pružiti još jednu deziluziju ljudima, koji drže, da je sav napredak u tome što su sinovi pametniji od očeva.

Dimitrije Mitrinović, jedan od ideologa predratne jugoslovenske omladine traži »jakost, časnost i cjelovitost nacionalne borbe Srba, Hrvata i Slovenaca, nacionalizam požrtvovne i patriotske akcije mjesto patriotizma mlakog i u granicama zakona toplog osjećanja . . .

Oskar Tartalja, omladinac iz Dalmacije pisao je: »Pred nama stoji sada jasan i određen put kojim treba da krenemo, put rada, napornoga rada. Mi ne moramo više ni sijati ni graditi, već rušiti sve što je gnjilo i trulo. Moramo prestati da patriotskim paradama postizavamo uspjehe i osvajamo ljude. Od patriotizma treba preći na nacionalizam, od sitnog rada na revolucionisanje duhova, da ubijemo i utučemo lažne Hrvate i Srbe, štreberstva i servilnosti, da onemogućimo patriotske riječi i da napustimo ideje sloge i pređemo na ideju i rad oko ujedinjenja. Treba da omladina uzme uzde u ruke, da šibamo gore i dolje, da dademo nove ljude, novu generaciju,da krenemo novim putem: evolucijom ka revoluciji.«

Ta omladina dočekala je 1903 godine u Beču na stanici Kralja Petra povicima: »Živio jugoslovenski Kralj!«. Ta omladina, ukratko, odbacila je literarni i sentimentalni nacionalizam i istakla novi borbeni. Ta nova strujanja imala su odraza i u politici Austro-Ugarske na Balkanu; nastaje zategnutost između Austrije i Kraljevine Srbije, koja postaje Pijemont Južnih Slovena. To novo doba djelovalo je i na duhove u Bosni, koji su postali smjeliji i borbeniji.

Burijan, također Madžar kao i Kalaj, diplomata od kariјere, kada je došao na položaj zajedničkog ministra finansija, nije bio upoznat pobliže sa jugoslovenskim pitanjem. Istom na položaju zajedničkog ministra finansija počeo je da pobliže studira to pitanje. On je važio za Tiszinog čovjeka. Iz početka u njegovim političkim gestovima opaža se izvjesna nesigurnost. U političko-nacionalnom pogledu provodio je kurs koji je u štampi općenito bio nazvan genijalni »Cik-cak« kurs.

U Bosni Burijan je inaugurisao novu politiku, koja je bila daleko od režima jake ruke Kalaja. U mnogom pogledu popustio je Srbima i Muslimanima u njihovim političkim aspiracijama. 1905 godine pravoslavni su uspješno završili borbu za crkveno-prosvjetnu autonomiju koju su narodne vođe pokrenuli 1896 godine. Burijan je 1909 godine, pod pritiskom Aneksije, popustio i muslimanima u njihovoj borbi za vjersku autonomiju, kada je vakufsko-mearifski autonomni statut dobio carsku sankciju. »Značaj autonomne borbe za oslobođenje naroda — kaže g. M. Maksimović, dobar poznavalac toga pitanja — u tome je, što je narod pravoslavne i muslimanske vere u toku borbe, vaspitao celu generaciju u borbenom duhu, podigao pali moral i istakao zajednički cilj — autonomiju verskih i prosvetnih institucija« (M. Maksimović: »Crkvene borbe i pokreti« — »Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje«, Sarajevo 1929, str. 105.). O autonomnoj borbi kod Muslimana pored navedene studije M. Maksimovića vidi članak Osmana Nurija Hadžića: Muslimanska versko-prosvetna autonomija u Bosni i Hercegovini, Bratstvo Sv. Save, knjiga 19. Beograd 1925, i Spomenica 25-godišnjice Gajreta (1903—1928), Sarajevo 1928, uredio Hamza Humo »Džabića pokret i daljnji razvoj političkih prilika«, strana 43—53.)

Međutim krajnji ciljevi autonomne borbe bili su nesumnjivo politički: traženje građanskih i političkih prava i autonomije Bosne i Hercegovine. Socijalna demokracija našla je bila plodno tlo u Bosni. Velika industrija, koja se osnivala u pojedinim mjestima neminovno je sa sobom donosila i organizovanje radnika u sindikate. Nepostojanje zakonskih norma koji bi regulisali odnose između radnika i poslodavaca još jače su silili radnike da se zbiju u guste redove kako bi što bolje zaštitili svoje interese. Jakost toga radničkoga pokreta o kojem mjerodavni nisu vodili dovoljno računa, opazila se istom za vrijeme generalnog štrajka. Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini koji je buknuo iznenada i pravom elementarnom snagom 4 maja 1906 godine u Sarajevu, a koji se za čas proširio na sva veća mjesta i industrijska naselja u Bosni, imao je karakter bune. On je bio dokaz više da režim koji je vladao u Bosni nije počivao na baš tako čvrstim temeljima kako su to sebi zamišljali vlastodršci u Beču i Budimpešti. Jedan od

posljedica ovoga štrajka bio je i nagli pad autoriteta vlasti u Bosni. (O tom štrajku kao uopšte o stvaranju radničkoga pokreta u Bosni i Hercegovini, vidi knjigu Vitomira Koraća: »Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knjiga III, Zagreb 1933, strana 312 do 348, izdanje Radničke Komore. Sravni i ocjenu g. Sretena Jakšića — »Vitomir Korać o bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu«. — Snaga, socijalistički časopis, Broj 9, septembar 1933.).

Kad su zadobili crkveno-prosvjetnu autonomiju Srbi nisu zastali na po puta. Oni su tražili mnogo više: organizaciju naroda, ustav i ustavne slobode i potpunu autonomiju zemlje. Ti su zahtjevi iznešeni u rezoluciji od 7 maja 1907 godine koju su potpisali viđeni ljudi srpske narodnosti iz Bosne i Hercegovine.

Odziv naroda na ovu rezoluciju bio je tako jak da je Burijan pristao bez daljnjega da se izvrše izbori narodnih pretstavnika po svim kotarevima. Oktobra mjeseca iste godine sastali su se u Sarajevu izabrani pretstavnici srpskoga naroda u Bosni, njih 71, koji su izabrali glavni odbor i donijeli program koji je služio kao osnovica Srpske Narodne Organizacije. Zahtjevi, istaknuti u programu u pogledu traženja ustavnih sloboda sa narodnim pretstavništvom i odgovornom vladom kao i naglašavanje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine koje su sastavni dijelovi turske carevine, kojim Austro-Ugarska samo upravlja na osnovu mandata evropskih sila izazvali su u zvaničnim krugovima u Beču i u Sarajevu veliko negodovanje. Bečka i peštanska štampa digla je pravu hajku na Burijana i oštro podvrgla kritici njegova popuštanja Srbima u Bosni. Činilo se da je neizbježan njegov pad. Međutim Burijan je vješto lavirao i uspio da se održi na položaju sve do 12 februara 1912 godine.

Objašnjenje za »ova popuštanja« Burijana Srbima u Bosni pruža nam interesantan izvještaj njemačkog poslanika u Beogradu von Ratibora, koji je budnim okom pratio razvoj političko-nacionalnog pokreta u Bosni, kancelaru Rajha von Bülowu od 28 februara 1908 godine.

»Čini se da je Burijan sklon da donekle vodi računa o ovom pokretu. Njega pritom vodi misao da je bolje da on sam vodi nacionalni srpski pokret — jer o ovom se radi u Bosni — i da sam daje pravac narodnom pokretu koji se sve više i više razvija. On smatra da je to bolje nego da pusti da se u rukama srpskih agitatora narod razvije u ogorčenog neprijatelja Austro-Ugarske sa veliko-srpskim težnjama. Jasno je da ovu politiku napada katolički kler i Hrvati, koji skupa vode katoličku i— što je u ovom slučaju isto — hrvatsku politiku. Čini se da je bosansko činovništvo skrajnje nezadovoljno svojim vrhovnim šefom u Beču, jer se boji da Burijanov sistem ne stvori opasnu konkurenciju za njihova

mjesta. Također znatan postotak činovništva ne slaže se prin-cipijelno sa Burijanovim shvatanjem«. (Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914, svezak 26, »Die bosnische Krise« 1908—1909, prvi dio, Berlin 1927, izvještaj broj 8912).

L. von Südland (dr. Ivo Pilar) autor velike knjige »Die Südslavische Frage und der Weltkrieg«, Beč 1918. strana 796. — mišljenja je da je Burijanova politika spram Srba u Bosni za koje je Burijan jednom prilikom rekao da su najtalentovaniji i u kulturnom pogledu najnapredniji narod u Bosni, bila štetna po interese Austrije a također i po hrvatsku ideju koja je bila zapostavljena.

Muslimani su se organizovali u Muslimansku Narodnu Organizaciju. Početkom 1907. godine oni su izvršili izbore u Bosni i Hercegovini i izabrali 19 uglednih ljudi za svoje pret-stavnike. Računa se da je u ovim izborima sudjelovalo 130 hi-ljada punoljetnih muslimana. Svoj program istakli su u pret-stavci od 1. juna 1907. godine na ministra zajedničkih finansija barona Burijana. U ovoj pretstavci, u kojoj su rekapitulirani svi zahtjevi iz prijašnjih memoranduma u kojima se tražila vjersko-prosvjetna autonomija, a također i zaštita od katoličke propagande, istaknut je naročito zahtjev za saniranje ekonom-skih nepovoljnih i nezakonitih odnošaja. Muslimanska Narodna Organizacija tražila je autonomiju Bosne i Hercegovine i respek-tovanje sultanovog suveriniteta.

Uporedo sa ovim pokretom širokih muslimanskih masa, koji je sve svoje zahtjeve zbio u uzak program: zaštita agrarnih interesa, javlja se grupa mlađih ljudi oko Osmana Đikića (1879—1912) sa istaknutim nacionalističkim programom. Ra-zišavši se sa vodstvom Muslimanske Narodne Organizacije čija je ideja vodilja bila isključivo agrarno pitanje, Osman Đikić pokreće spočetka 1910 godine »Samoupravu« kao organ mlade stranke kojoj je on dao naziv i demokratske prin-cipe. Ta grupa oko Osmana Đikića, čiji se utjecaj među mu-slimanima opaža naročito danas, imala je izrazitu nacionalističku srpsku orijentaciju. Ona pripada generaciji prvog koljena iza okupacije. Po riječima dr. Vladimira Ćorovića »značaj te grupe je velik. U doba najvećeg pritiska na Srbe, onda kad su poj-movi Srbin i buntovnički bili identični, oni su raskrstili sa predrasudama svoje okoline i ušli u srpske redove voljni da bratski snose sve, što dođe. Oni su prvi osjetili svu intenzivnost srpske nacionalne misli i prihvatili je potpuno, uzdignuvši se tako nad one, kojima su nacionalna osjećanja bila zakržljala ili ućutkana; nad one kojih je ogromna većina u njihovim re-dovima«. (Dr. Vladimir Ćorović »Muslimani u novijoj srpskoj književnosti »Pregled«, Sarajevo 1913. strana 450.)

Starija generacija, u koliko nije bila nacionalno indife-rentna bila je na putu da poprimi hrvatsku orijenticiju. Školo-

vanje na zagrebačkom univerzitetu mahom je utjecalo u tom pravcu. Kao hrvatofilska i oportunistička grupa smatrala se grupa Rifatbega Sulejmanpašića, koja je bila u nadmoćnosti; srbofilska i opoziciona bila je grupa Dervišbega Miralema.

Analizu prelaza iz bosanske ka nacionalnoj svijesti kod naših muslimana dao je Hamza Humo u svom članku »Tri naše predratne generacije« »Gajret« broj 4. od godine 1929. (Sravni i njegovu studiju: »Tradicija i progres naših muslimana«, izašla u časopisu »Jugoslovenu« sveska treća, I. Knjiga, Beograd 1932. U vezi s tim uporedi i ocjenu Ahmeda Muradbegovića na knjigu Čedomila Mitrinovića »Naši muslimani« u »Vijencu« iz godine 1926. Djelomično je navedena literatura o muslimanima u Bosni i Hercegovini u posebnoj svesci »Književnoga Severa« posvećenoj savremenoj Bosni i Hercegovini, Subotica 1928.)

Srpska i Muslimanska Narodna Organizacija tražile su potpunu autonomiju Bosne i Hercegovine; one su vodile zajedničku političku akciju. Njemački poslanik u Beču von Tscirschky u izvještaju državnom kancelaru von Bülowu o unutarnjem političkom stanju u okupiranim krajevima, dobivenom od njemačkog konzula u Sarajevu Springera smatra, »da je bila pogreška bosanske vlade što nije znala da osujeti savez između srpskog i muslimanskog stanovništva, do čijeg je ostvarenja u posljednje vrijeme došlo. U ovom savezu radi se muslimanima poglavito o vjerskim interesima, koje do sada manje pogodovani muslimani nastoje proturiti pomoću Srba protiv zajedničkog neprijatelja — katolika Hrvata. U izvještaju dalje stoji i ovo interesatno mjesto: »Ako bi po tomu u interesu lojalnog katoličko-hrvatskog stanovništva, kao i u interesu budućnosti zemlje, kao dijela cjelokupne monarhije, trebala da bude usmjerena politika bosanske vlade na to da se ojačaju Hrvati, a da se Srbi po mogućnosti izoluju, s druge strane ima Ugarska interesa da Hrvati u Bosni ne postanu jaki. Vjeruje se da će se to moći najsigurnije spriječiti pogodovanjem srpske stranke. U ovome treba tražiti i objašnjenja za susretljivost koju je Burijan, jedan dobar Madžar, iskazao Srbima posljednjih godina (Die Grosse Politik, svezak 26. prvi dio, izvještaj broj 8913 od 21. marta 1908. godine.)

Među hrvatskim redovima u Bosni osjetila se potreba organizovanja u cilju jačanja hrvatskog elementa na kulturnom, socijalnom i ekonomskom polju. Na tom programu naročito je radila domaća hrvatska inteligencija, koja je prošla kroz »Napredak« koji je bio i osnovan u cilju stvaranja domaće inteligencije. Tako je postala Hrvatska Narodna Zajednica. Sticajem prilika, kad se osjetila potreba za političkim organizovanjem Hrvata u Bosni, Hrvatska Narodna Zajednica primila je na sebe i tu ulogu. Dok je pokret Srpske i Muslimanske

Narodne Organizacije bio pokret širokih masa, dotle je Hrvatska Narodna Zajednica bila prvenstveno organizacija domaće hrvatske inteligencije. Istom docnije vodstvo Hrvatske Narodne Zajednice počelo je organizovati i široke hrvatske mase. Hrvatska Narodna Zajednica istakla je u svom programu zahtjev da se Bosna i Hercegovina prisajedine Hrvatskoj i Slavoniji. Aktivnost Srpske i Muslimanske Narodne Zajednice pokazala se naročito prilikom izbora za gradske opštine. Pravo raspoloženje bosanskog stanovništva spram okupatorskih vlasti manifestovalo se najbolje u zaključku opštinskog vijeća grada Sarajeva od 9. februara 1908. godine, prema kojem se austrijskim i ugarskim građanima koji žive u Sarajevu, kao građanima jedne strane države, ne priznaje pravo glasa.

Ovaj zaključak izazvao je u Monarhiji veliko negodovanje. Vodeći austrijski i ugarski listovi našli su se ponukani da »bosanske prilike« podvrgnu podrobnoj kritici. Pritom nisu se listovi ustručavali da pogledaju istini prilično otvoreno u lice. »Neue Freie Presse« (broj od 21. marta 1908.) pisala je da bi se gotovo moglo vjerovati da vijesti koje stižu iz Sarajeva ne potječu iz Bosne, nego iz Venecije od godine 1859. Nakon tridesetgodišnjeg kulturnog rada stanovništvo u Bosni i Hercegovini složno je u poviku: »Van s tuđincima« ili »Živio Kralj Petar« (Dušan A. Lončarević »Jugoslaviens Entstehung« Beč 1929. strana 227).

Veliku prašinu u austrijskoj i ugarskoj štampi izazvao je članak »Barut miriše«, izašao u Kočićevom listu »Otadžbini« u Banja Luci. (Mjeseca marta 1908. godine.) U članku se kaže da bi Sandžačka pruga mogla da bude povod za rat između Srbije i Austro-ugarske. To ne bi bio običan rat između dvije države, nego rasna borba Jugoslavena protiv njihovih ugnjetača. Narod u Bosni i Hercegovini mora da uzme učešća u toj borbi, jer je i sam balkanski narod i jer će se borba voditi između njegovih saplemenika i onih koji mu sišu krv i koji ga ugnjetavaju.

Ovaj značajan članak (ne zna se tačno ko ga je napisao: Petar Kočić svakako nije jer se u to vrijeme nalazio u zatvoru) koji je nagovijestio aneksiju, prenijele su gotovo sve austrijske i madžarske novine. U izvještaju od 24. marta 1908. na kancelara Rajha von Bülowa, njemački poslanik u Beču von Tschirschky piše povodom toga kako je iz pouzdana vrela saznao da su austrijski ministar pretsjednik i nasljednik prijestolja vrlo zabrinuti razvojem događaja u okupiranim provincijama. Ovdje se sada počinje shvatati ozbiljnost tamošnjeg položaja (Die Grosse Politik svezak 26, prvi dio, izvještaj broj 8914.).

Kad je u Turskoj 24 jula 1908 godine povraćen liberalni ustav iz godine 1876., pretstavnici Srpske i Muslimanske Narodne Organizacije, koji su imali punomoć od tri četvrtine na-

roda u Bosni, tražili su u pretstavci, podnešenoj ministru Burijanu da se u sporazumu sa narodnim organizacijama zavede ustavno stanje i u Bosni, ali da se ne mijenja državno-pravni položaj ovih zemalja.

Čini se da se Burijan već dulje vremena bavio mišlju da se Bosna i Hercegovina definitivno prisajedine Austro-Ugarskoj Monarhiji. Prema Musulinu koji je u vrijeme Aneksije bio viši činovnik austro-ugarskog ministarstva spoljnih poslova, Burijan je početkom mjeseca jula 1908 godine dao Aehrethalu poticaj da se okupacija Bosne i Hercegovine pretvori u definitivnu aneksiju (Das Haus am Ballplatz, strana 164).

Pretstavnici Srpske i Muslimanske Narodne Organizacije uputili su iz Budimpešte poruku narodu u Bosni u kojoj je rečeno da je Aneksija proglašena protiv narodne volje. Nekolicina pretstavnika ovih dvaju organizacija uputili su se kod vlada, potpisnica Berlinskoga ugovora, gdje su uložili protest.

Aneksija odjeknula je različito u zemlji. Srbi i muslimani koji su se u svojim zahtjevima u pogledu autonomije Bosne i Hercegovine, našli povređeni, oštro su protestvovali.

Hrvati su dočekali Aneksiju s odobravanjem. Rezonovali su po prilici isto onako kako je to bio slučaj sa zagrebačkim političarima iz vremena okupacije Bosne i Hercegovine, koji su »dokazivali da je za Hrvate bolje da Bosnu uzme Austrija nego da je uzme Srbija. Srpsko uzimanje Bosne značilo bi razjedinjavanje hrvatskog plemena, od koga bi jedan dio potpao pod Srbiju a drugi ostao u Austriji. Austrijsko uzimanje Bosne značilo bi ujedinjavanje svih Hrvata u okviru Habsburške monarhije (Slobodan Jovanović »Štrosmajerova spoljašnja politika«, članak u knjizi »Iz naše istorije i književnosti« Beograd 1931. strana 97). Kako se tim aktom, dakle, čitav hrvatski narod našao u jednom užem međusobnom odnosu, bosanski Hrvati nadali su se da će se njihovo pitanje riješiti u okviru Habsburške Monarhije koja se imala reorganizovati na trijalističkoj bazi, stvaranjem treće države, Hrvatske, u koju bi državu pored Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ušla i Bosna i Hercegovina. Tu, u ovom različitom gledanju na bosansko pitanje treba tražiti uzrok mnogim nedaćama srpsko-hrvatskim. Svako potezanje bosanskog pitanja rađalo je uvijek međusobnim nesporazumom.

Protiv Aneksije naročito je protestovala nacionalistička omladina, koja postepeno prelazi na teren revolucionarne akcije. U stupcima svoje štampe ona navještava rat do istrage Podunavskoj monarhiji. »Slovenski Jug« oko koga se u Beogradu okupljala jugoslovenska omladinska generacija pisaće neposredno poslije proglašenja Aneksije: »Red je, da južni Sloveni podignu glave. Aneksija Bosne i Hercegovine nije dakle svršen čin. Ona će otvoriti, ona treba da otvori jednu krvavu bitku. Narodi koji se dižu na noge uvijek pobjeđuju. Ovu lijepu

borbu treba da oglasi Srbija. Ona ne smije da zaboravi, da je to njena dužnost, velika istoriska dužnost. Naša propaganda treba danas da se čuje sa naših topova i pušaka. Naši saveznici čekaju nas bratski svud u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Slovenačkoj. Naš krvavi barjak treba da pronosi slobodu svima Južnim Slovenima. Rat Austriji, što prije rat Austriji! Naša jugoslovenska propaganda danas je zaista revolucionarna. Nisu više od potrebe riječi, već hrabrosti i krvi, mnogo krvi, za jedno veliko istorisko djelo svih Južnih Slovena. Ujedinite se, Južni Sloveni, u rat protiv Austrije! (»Slovenski Jug« broj 3. od 28. septembra 1908., datum po starom.)

Mlada generacija pored borbe Austriji navještuje borbu i svojoj ustajaloj sredini. »Mlada Bosna« po riječima Borivoja Jevtića »nije mogla ni reflektovati na čaršiju koju je dugi austrijski režim bio znatno korumpovao.«

Posebno poglavlje pretstavljala bi analiza bosanske čaršije uopšte, a napose one iz vremena Austro-Ugarske Monarhije. Mentalitet te čaršije, u ovom slučaju banjalučke, odrazio se najbolje u njenom odnosu spram nacionalnog i socijalnog borca Petra Kočića. Dr. Živko Nježić u svome govoru na proslavi Petra Kočića, koji mi je ljubazno stavio na raspolaganje, ovako ocrtava taj odnos: Kad je Petar Kočić došao u Banja-Luku gdje pokreće »Otadžbinu« koja je u ustajaloj vodi napravila talase i buru, građani banjalučki, oni što su pravili od oke — po'ke i od po'ke — oku, i oni koji su živjeli od naklonosti austrijske vlasti, digli su galamu. »Koji ga je đavo doveo ovamo«. »Da mu sakupimo trošak, pa nek se vrati otkuda je i došao«.

Jedna od posljedica Aneksije bila je također i iseljivanje bosanskih muslimana, koje je onda uzelo najveće razmjere. Glavni uzrok iseljivanju bosanskih muslimana bio je — po riječima Jovana Cvijića — psihički, ili ako upotrebimo stariji izraz, naročito stanje narodne duše, koje se razvilo pod uticajem prilika što su nastale poslije okupacije, i naročito poslije Aneksije. To je stanje nezadovoljstva s prilikama i sa samim sobom i ozlojeđenja, očajanja. (Jovan Cvijić »O iseljivanju bosanskih muslimana«, Govori i članci, Beograd 1921., Prvi svezak, strana 255 do 264.) Najveća opasnost od iseljivanja sastojala se međutim u tom što je na zemlje koje su muhadžiri u bescijenje prodavali, dolazio strani živalj. Na taj način oslabljen je znatno domaći elemenat u Bosni. O iseljivanju bosanskih muslimana ja sam pisao u »Jugoslovenskom Lojdu« (mjesec oktobar 1929. godine).

Formiranje stranaka u Bosni

Uoči donošenja Ustava napisao je dr. Nikola Stojanović jedan od jačih srpskih intelektualaca iz Bosne interesantan članak »Na pragu novoga doba« u prvome broju časopisa

»Pregleda« (broj od 1 februara 1910 — urednici Vasilj Grđić i dr. Jefto Dedijer), koji je časopis po zamisli njegovih osnivača »trebao da bude jedna mala slobodna tribuna za pretresanje svih društvenih pitanja«.

Uredništvo »Pregleda« u cilju da ovaj list bude »početak u stvaranju pozitivnog demokratizma« ističe »rad i javni moral kao glavne svoje ciljeve«. Ono smatra da su »patriotizam i zdrav egoizam, udruženi s iskrenom radinosti, identični pojmovi«. Ovaj programatski članak g. Stojanovića karakterističan je s toga što se iz njega najbolje vidi kakav je bio stav grupe srpskih intelektualaca, koji su vodili odlučnu riječ u javnom životu Bosne, spram novoga stanja koje je bilo na pomolu i kakve su metode rada oni preporučivali. U ovome članku dr. Stojanović kaže: »Kakav god Ustav bio — valja od njega stvoriti bazu za budući rad. Kao Srbi mi smo navikli na borbu, kao demokrate mi moramo da se naviknemo na aktivnost. Pasivitet ili neplodno kritikovanje treba da izbacimo iz niza metoda našega rada«. »U borbi, koja pretstoji između Austrije i Ugarske može glas naše otadžbine vrijediti mnogo više, nego bi vrijedio u normalnim prilikama. Taj momenat treba iskoristiti i zato trebaju vrlo sposobne, vrlo okretne vođe naše politike«. »Zato mi moramo biti nepovjerljivi, moramo biti mudriji nego smo dosada bili. Poštenje i patriotizam nijesu jedini uslovi za političke uspjehe. Oni treba da su temelji rada, ali oni nijesu rad, nijesu uspjeh. Ali šta je svaka politika bez uspjeha? Moralna snaga, koju nam je dala patnja duše mnogobrojne braće ne smije ostati samo jedna lijepa uspomena njihovog požrtvovanja. Ona se mora pretvoriti u svestran intenzivan nacionalan rad, u jedan stvaran, opipljiv uspjeh. Poezija i teorija moraju uzmaći pred praktičnim i realnim životom. Mi se moramo naviknuti na to da postanemo jedna sebična nacija. Kod pojedinaca više humanosti, kod cjelokupnosti više egoizma. To mora biti lozinka našeg budućeg djelovanja, jer je to i osnovica savremene kulture, koju smo mi do sada i suviše idealistički shvatali. Jedino taj način shvatanja može nas dovesti do međusobne tolerancije i do solidarnosti prema napadajima trećih.«

»Ako tako shvatimo naš položaj nas neće ni jedna od spomenutih vlada moći izigrati. Mi ćemo šta više biti traženi i dragocjeni saveznici svakoj od njih, kad joj bude trebala naša pomoć i — kad ona osigura ili dade bolje garancije za napredak naše otadžbine. To izgleda nemoguće, jer je naš položaj težak. Ali ipak pored svih teškoća pravi ljudi na pravom mjestu moći će bar budućim naraštajima stvoriti širu osnovicu rada. Treba vjerovati, raditi i — disciplinovati se. Vjerski i partijski motivi moraju biti uvijek u pozadini prema opštim patriotskim. Sa svima prilikama treba računati i prema svemu mudro udesiti držanje. Mi smo toliko ojačali i toliko smo svježi

da gipkost ne mora značiti krhkost. Ali ako s nekim hoćemo da pravimo kompromis taj nas kompromis ne smije kompromitovati. Realnost i servilnost nijesu identični pojmovi. Naši prvi koraci u novom životu iako budu odavali čeljad još nevještu hodanju ipak moraju pokazivati generaciju jedne nacije, kojoj pripada budućnost.«

Ustavni statut za Bosnu i Hercegovinu razočarao je i najveće optimiste. Prema njemu ostale su Bosna i Hercegovina i nadalje posebno upravno područje pod upravom i nadzorom zajedničkoga ministra finansija.

Ustav Bosne i Hercegovine bio je, kako to kaže dr. Đorđe Jelenić u svojoj knjizi »Nova Srbija i Jugoslavija« Beograd 1923, str. 275, »jedno naročito djelo, koje će ostati vječito u istoriji kao najkarakterističnija tvorevina ustavnih i parlamentarnih laži, koje su pod vidom zakona, ali fiktivno egzistirale u Habsburškoj monarhiji«. Ustav je počivao na vjerskoj i staleškoj osnovi. O tom opširno govori dr. Nikola Stojanović u svojoj studiji »Pogled na bosansku politiku« u »Naporima Bosne i Hercegovine«. O formiranju stranaka u Bosni i stranačkom životu u bosanskom Saboru govori rubrika »Unutarnja politika«, koju je u časopisu »Pregled« (1910—1913) redovno vodio g. Vasilj Grđić).

Sabor se sastojao od 92 člana, i to: 72 birana poslanika i 20 virilista. Virilisti su se dijelili na 16 konfesionalnih pretstavnika (5 katolika, 5 pravoslavnih, 5 muslimana i 1 Jevrejin) i na četiri svjetovna (pretsjednik Vrhovnog Suda, pretsjednik Advokatske komore, pretsjednik Trgovačke i Obrtničke komore i sarajevski gradonačelnik). Izborni sistem osnivao se na dvostrukim kurijama: staleškim (mješavina izbornog prava cenzusa i inteligencije) i konfesionalnim. Za svaku vjeru stvorene su po tri kurije. I. kurija od veleposjednika (muslimani koji plaćaju 140 kruna poreza na zemlju i ostali koji plaćaju 500 kruna direktnog poreza) i inteligencije. Svega 18 mandata. (8 pravoslavnih, 4 katolika i 6 muslimana). II. kurija, gradska imala je 20 mandata (5 pravoslavnih, 5 katolika, 9 muslimana, 1 Jevrejin). III. kurija seoskih opština imala je 34 mandata (18 pravoslavnih, 7 katolika, 9 muslimana).

Kompetencija bosanskog sabora bila je vrlo malena, ograničena jedino na bosansko-hercegovačke poslove, i to samo na upravu i sudstvo. Ni jedan zakonski predlog od strane vlade nije mogao doći pred Sabor bez prethodnog odobrenja austrijske i ugarske vlade; ovakovi, po Saboru usvojeni predlozi, nisu mogli dobiti sankciju bez pristanka obiju vlada. Zakonodavni rad bosanskog sabora bio je dakle ovisan od sporazuma između Beča i Pešte. Da su krize u njima imale odraza i na rad Sabora nije potrebno naročito isticati.

Prostor nam ne dozvoljava da pobliže ulazimo u rad bosanskog Sabora, u njegovu unutarnju evoluciju; uostalom

to pitanje prevazilazi zadatak ove studije. U vezi s tim raz-jasnićemo samo kako je došlo do rascjepa između M. N. O. i Srpskog Kluba.

Čim je u Saboru stavljeno na tapet agrarno pitanje došlo je do razmimoilaženja između Muslimanske Narodne Organizacije i Srpskog Kluba. To je bilo i razumljivo, jer je ideja vodilja najjače stranke među muslimanima, Muslimanske Narodne Organizacije bila agrarno pitanje. Muslimanska Narodna Organizacija proglasila je agrarno pitanje narodnim pitanjem, a u isto vrijeme i životnim pitanjem bosansko-hercegovačkih muslimana, Srpska Narodna Organizacija smatrala ga je socijalnim problemom, koji treba u ime socijalne pravde riješiti obligatornim otkupom kmetova.

Bosanska vlada, u cilju da Muslimane veže uz režim izradila je zakonsku osnovu i stavila predlog u Saboru po kojem se ovo pitanje imalo riješiti fakultativnim, a ne obligatornim otkupom kmetova. Hrvati su već bili pristali uz ovakovo rješenje ovoga pitanja. (Istina, prvotno stanovište Hrvatske Narodne Zajednice bilo je da se ovo pitanje ima riješiti obligatornim otkupom.) Na taj način vlada je imala u Saboru većinu za svoj predlog.

Povodom stavljanja na tapet ovoga pitanja jedan napredni musliman, inače beg, Dr. Hamid Svrzo, napisaće u Radulovićevu »Pregledu« interesantan članak »Agrarno pitanje«, koji je ostao zapažen u čitavoj našoj javnosti.

»Agrarno pitanje uzrokom je, kaže on, da je cio muslimanski elemenat postao konzervativan, a njegovo vodstvo vladina desnica u Saboru, preko koje će proturiti kakvu hoće, za sebe povoljnu, zakonsku osnovu, ako mu samo bude išla u agrarnom pitanju na ruku.« »Imam da konstatujem jednu veliku pogrešku islamskog političkog vodstva. Vodstvo to neće da čuje o kakvom rješenju agrarnog pitanja, ono veli, da je to čisto privatna stvar agina. Ono okreće glavu, a za njim i svi bosansko-hercegovački muslimani, pred jednim problemom, koji je kucnuo nama na vrata i poziva nas, da mu izađemo u susret. Taj se je problem porodio i iznikao iz duše naše sredine, pa ga ni najveća sila ne može zaustaviti ni uništiti. Svako bježanje od tog problema ne vodi nikakovu dobru i ne mijenja ništa na stvari. Njemu valja pristupiti, ako hoćemo, da ga skinemo s vrata.«

Uporedo sa starijom generacijom, koja je program svoga rada svela u traženje prava afirmisanja srpskog i hrvatskog nacionalnog osjećanja, posljednjih godina Burijanova režima stupa u javni život generacija intelektualaca, koji su prošli kroz »Napredak«, »Prosvjetu« i »Gajret«. Oni su mahom studirali u Beču i Pragu. Ova generacija pored nacionalnih ističe i socijalna i ekonomska pitanja. Njen nacionalizam je realniji, čišći i borbeniji, nju nije inficirao austrijski režim.

I u Saboru dolazi ovo diferenciranje do izražaja. Od jednostavnog »Srpskog Kluba« formirale su se tri frakcije: Grupa oko »Srpske Riječi« nastojala je da održi dobre odnose s bosanskom vladom, starajući se ujedno da ne izgubi popularnost. Grupa oko »Naroda«, čiji je ideolog bio Rista Radulović, bila je za nacionalističku političku akciju. Grupa oko »Otadžbine« — Kočićeva grupa — bila je skrajnje opozicionа, i zalagala se naročito za socijalna pitanja.

I među Hrvatima ističu se »načelne« diferencijacije. Kad je i u »Hrvatskoj Zajednici« prevladao oportunizam — »Hrvatska Katolička Udruga« i onako je podupirala vladu — trojica poslanika (Vjekoslav Jelavić, Dr. Luka Čabrajić i Đuro Džamonja) istupaju iz Kluba i stupaju sa grupom srpskih nacionalista u zajedničku borbu protiv režima. Oni uviđaju svu jalovost međusobne, srpsko-hrvatske borbe i traže načina da se u političkoj borbi vežu Srbi i Hrvati.

Međutim na poprište stupa i najmlađa generacija. Ona ne pozna nikakvog kompromisa sa Austro-Ugarskom. Njene metode su revolucionarne. Metci Bogdana Žerajića znače početak nove faze u borbi nacionalističke omladine protiv omraženog neprijatelja . . .

Franjo Ferdinand interesuje se za Bosnu

Franjo Ferdinand, austro-ugarski nasljednik prijestolja, duša vojničke partije u Austriji, koja je pod svaku cijenu i u svim prilikama tražila rat sa Srbijom, mnogo se interesovao prilikama u Bosni. To najbolje svjedoče memoari austro-ugarskog šefa generalštaba Konrada. Na traženje Ferdinandovo poslan je u Bosnu za poglavicu zemlje general Varešanin (1909—1911). On je čovjek — običavao je govoriti Franjo Ferdinand, — koji će svojom čizmom zgnječiti srpsku propagandu. (General Varešanin uživao je, naime, glas okrutna čovjeka.) Kako je Varešanin na svom novom položaju bio i suviše blag — tako se to, barem, činilo Ferdinandu — morao je da ide. Na njegovo mjesto došao je ljubimac prestolonasljednika, čovjek jake ruke Oskar Potiorek. On nosi dobar dio odgovornosti za svjetski rat.

Mjeseca marta 1910 godine Franjo Ferdinand zatražio je preko grofa Ottokara Czernina (budućeg austro-ugarskog ministra spoljnih poslova) od Baernreithera izvještaj o prilikama u Bosni. Baernreither sastavio je »Memorandum o bosansko-hercegovačkoj vojnoj i civilnoj upravi« i uputio ga prestolonasljedniku Franji Ferdinandu. Radi njegove interesantnosti, mi ga priopćujemo u cijelosti:

Na temelju Berlinskog ugovora vrši car u Bosni i Hercegovini faktični suverinitet, i to, poslije okupacije na temelju mandata Velikih sila a od aneksije sretstvom vlastitoga prava. Vrhovna uprava nad ovim zemljama prenešena je na zajedničko ministarstvo, i unutar ovoga naročito je

povjerena ministarstvu finansija. Što se tiče civilne uprave austrijski zakon od 22. februara 1880. i identični ugarski od istoga datuma priznali su austrijskoj i ugarskoj vladi (u danim slučajevima također i parlamentima) izvjestan utjecaj na upravu. Na odnose zemaljske odbrane u Bosni i Hercegovini nije se mogao ovaj zakon ipak odnositi jer je tada postojala samo vojna okupacija ovih zemalja po trupama carske i kraljevske vojske; još nije bilo nikakvog bosansko-hercegovačkog zakona o vojnoj organizaciji. Istom godinu dana kasnije, 24. oktobra 1881. izdan je na temelju careve neograničene vlasti provizorni zakon o vojnoj organizaciji za Bosnu u Hercegovinu, koji donosi naređenja o vojnoj obavezi zemaljskih pripadnika.

Po novom ustavu ovih zemalja bosansko-hercegovačke trupe su organski dio oružane sile monarhije i iz kompetencije zemaljskoga sabora izuzeto je kako zakonodavstvo o stvarima zemaljske odbrane Bosne i Hercegovine, tako i pravo odlučivanje o tome. Vrhovni ratni zapovjednik izdaje dakle sada kao i prije naredbe koje se tiču odbrane zemlje po svojoj neograničenoj vlasti, i dotični izdatci podliježu odobrenju Zemaljskog Sabora u Sarajevu.

Po sebi se razumije da car ima također nad bosansko-hercegovačkim kontingentom vojske vrhovno zapovjedništvo, da navješćuje rat i zaključuje mir u koliko se to odnosi na Bosnu i Hercegovinu, i da sve odredbe u pogledu upravljanja, vodstva i interne organizacije bosansko-hercegovačkih trupa, dakle također i u pogledu službenog jezika i jezika zapovjedništva, — pripadaju isključivo caru. Mora se izrično napomenuti da ova krunina prava koja se odnose na Bosnu i Hercegovinu nisu nigdje kodifikovana, jer bosanski ustav nema o tom nikakovih odredaba, a odnosne odredbe austrijskog i ugarskog ustava ne mogu se primjeniti, na ove novostečene zemlje. Ova prava krune izviru dakle — u koliko se odnose na ove zemlje — neposredno iz same prirode i smisla neograničenog suvereniteta cara. Ona su nepisana prava koja međutim imaju isto takovu snagu kao kad bi bila publikovana u formi osnovnog zakona.

Ta okolnost važna je po izvršivanje ovih kruninih prava. Sva tumačenja i zahtjevanja koja se pozivaju na tekst, naročito ugarskog, ustava u pogledu ustavne ingerencije na vojno područje ne tiču se bosansko-hercegovačkog dijela carske i kraljevske vojske. Praktični je naravno važno da se zajednička vlada bezuslovno pridržaje ovog neosporivog stanovišta, i da ga istavi protiv svih pokušaja koji bi možda išli za promjenom u tom pravcu. Važno je također da ovo stanovište bude od početka — ako se ukaže potreba — razjašnjeno i zastupano prema zemaljskom saboru. Odredbe ustava po kojim se zemaljski sabor ne pita za odobrenje u pogledu uzimanja u vojsku dovešće do pritužbi, prije ili kasnije. Ustavne ograde po kojima su vojnički poslovi oduzeti zemaljskom saboru lakše će primiti javno mišljenje u obim zemljama kad se kaže da ova prava pripadaju isključivo caru, nego kad bi se izjavilo da o tom odlučuje austrijska i ugarska vlada. Zavođenjem ustava, Bosna i Hercegovina dospjele su na prekretnicu, koja nije od malog značaja ne samo za ove zemlje nego za čitavu monarhiju. Danas još nije zreo trijalizam. Uprava u Bosni i Hercegovini treba da stvori u zemlji prilike i da izazove raspoloženja koja će biti nova, jaka uporišta za ideju cjelokupnosti monarhije. Ove zemlje treba dakle svijesno i svim sretstvima odgajati za krunine zemlje sa specifičnim austrijskim duhom, koji će da obuhvati cjelokupnu državu.

Na tom putu ima povoljnih momenata, kao s druge strane teškoća koje se ne smiju izgubiti iz vida. Korisna je u tu svrhu jaka težnja za samostalnošću koja se ispoljava u ovim krajevima od pamtivijeka. Svijet neće da poprimi ni austrijsku a još manje ugarsku orijentaciju. On se je opredijelio isključivo za Bosnu. Tamo se sve očekuje lično od cara, i to uporno i sa naivnošću, svojstvenom primitivnim narodima. Vođe hrvatsko-katoličkog dijela naroda održavaju tijesne veze sa Zagrebom; kako je poznato mišljenja ovih vođa podijeljena su; budućnost će istom da rasvijetli i učvrsti odnos novostečenih zemalja prema Hrvatskoj. Danas se mogu u

tom pravcu samo vršiti pripreme. Građeći na nadama i osjećajima naroda, može se ovaj mudrom upravom koja mu iskazuje davno željena dobročinstva, kao i svijesnim njegovanjem građanskog vaspitanja, učiniti vjernim pristalicama cjelokupnosti austrijske monarhije.

Ovaj cilj treba da bude izvađan nizom, dobro smišljenih, mjera i reformi i sa željeznom konsekventnošću. Političke partije, koje su sada ustavom pozvane da igraju izvjesnu ulogu u zemlji još su nerazvijene. Bilo bi potpuno pogrešno kad bi se s njima htjelo postupati malim sredstvima i neiskreno. Državni autoritet igra u ovoj, danas još poluorijentalnoj zemlji, veću ulogu nego igdje drugdje. Samo će ona politika imati uspjeha koja u istinu unapređuje dobrobit zemlje i koja pritom izriče baš ono što hoće i koja isto tako ima kuraži, da prizna, što ne može da dozvoli i što neće da dozvoli, i koja također pritom ostaje. Svako kolebanje i diplomatiziranje djelovalo bi samo demoralizirajući i okuražilo bi sve destruktivne elemente.

Jedino na ovaj način može se učiniti neškodljivim srpski pokret i veze sa Kraljevinom Srbijom. Da one postoje ne može se nijekati, ali ipak je pretjerano, kad se kaže, i to često, da se te veze ne mogu iskorijeniti. Ako uredimo materijalni položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini tako, da mu bude bolje nego njegovoj braći u Srbiji, ako po sistemu jake ruke gajimo i podržavamo pravni poredak i narodnu izobrazbu, ako štedimo religiozne osjećaje, ne vrijeđamo nacionalne osobine, ne vodimo niski policijski sistem, ako se ne ustručavamo nego ako energično nastupimo u slučajevima, gdje se odista radi o opasnoj zavjeri — tada ćemo zadobiti osjećaje i srpskog stanovništva. To je samo pitanje vremena i konsekventnosti. Prošloga proljeća, za vrijeme posljednje krize, moglo se u tom pravcu činiti izvjesna posmatranja. Narod nije bio sklon da se upušta u eksperimente, jer situacija u Srbiji nije bila zamamna, i opažala se ozbiljnost kojom je Austrija nastupila.

Pitanje je sad kako se u okviru novoga ustava može sprovoditi takova politika.

NOVI JE USTAV OJAČAO UTJECAJ OBIJU VLADA, AUSTRIJSKE I UGARSKE NA UPRAVU U BOSNI I HERCEGOVINI.

Za svaki vladin projekt, također i u poslovima čisto bosansko-hercegovačkim, koji treba da se podnose zemaljskom saboru u Sarajevu i za svaku izmjenu koju bi eventualno sabor učinio na takvom projektu traži se — kako je to već spomenuto — prethodna dozvola obiju vlada. To će se osjetiti u Bosni i Hercegovini kao zapostavljanje vlastitih interesa, to će jako skučiti upravu kako je ona ovdje skicirana, također će jako otežati položaj zemaljske vlade u Sarajevu i vodiće odugovlačenju sviju poslova. Obe vlade posmatraće sva bosanska pitanja sa svoga specifičnog stanovišta i držaće se međusobno u šahu, tako da će nesumnjivo potrebna inicijativa i snaga bosanske uprave biti prisiljena na stalne kompromise, umjesto da zahvaća brzo i sa izvjesnom svježinom.

To su štete, koje će kod vršenja ustava biti ojačane umjesto oslabljene. Danas se mora računati sa ovom stvarnošću i promisliti kako će se usprkos toga moći postići cilj jedne jake uprave, koja će djelovati baš u interesu cjelokupnosti austrijske monarhije.

Stanovništvo očekuje sve moguće. Odmah su se čula pitanja, zašto Bosna i Hercegovina nisu zastupane u Delegacijama, zašto su interne stvari ovih zemalja ovisne od pristanka obiju vlada, austrijske i ugarske, i zašto nemaju prava odobravanja rekrutovanja i t. d. Ove želje, koje se danas ne mogu ispuniti, povući će se ako se mjesto njih narodu ne samo obećaju nego u istini i dadu druge opipljive stvari. Agrarna reforma, neophodno nužna, ali koju treba provađati sa velikim oprezom, poboljšanje školstva, koje se traži sa svih strana, ali koje je moguće samo obrazovanjem učiteljskog kadra u austrijskom duhu, izgradnja željezničke mreže

nezavisno od ugarskih utjecaja, snabdjevanje zemlje vodom i poljoprivredne melioracije, koje bi privele kulturi na hiljade hektara zemlje — to su samo neka od onih pitanja koja treba riješiti, i to u smislu opravdanih narodnih želja.

Sve je ovo vrlo otežano kod današnjeg mehanizma vrhovne uprave zemlje. Za svaki plan koji je skrojen u zajedničkom ministarstvu finansija, a koji bazira na izvještajima bosanske zemaljske vlade, potrebno je konzultovati austrijsku i ugarsku vladu i preinačiti ga prema njihovim željama. U Beču imaju najbolju volju, ali ne poznaju prilike u novo stečenim zemljama, u Budimpešti poznaju ove prilike bolje, ali volja je upravljena samo na sprovođenje ugarskih interesa. Moralo bi se stoga pomišljati na kakav izlaz iz toga, kako bi se bosansko-hercegovačka uprava koncentrisala. I to bi bio napredak kad bi se ovi poslovi izlučili iz zajedničkog ministarstva finansija kojim — kako stvari stoje danas — većinom upravlja Madžar, i kad bi se za ove zemlje obrazovalo novo, četvrto centralno mjesto. Na taj način mogao bi da dođe na čelo uprave i jedan Nemadžar.

Da se ublaži trvenje među vladama s jedne i s druge strane pri ocjenjivanju bosanskih upravnih akata, da se uspostavi neposredni kontakt i da se pospješe poslovi, trebalo bi za ove bosansko-hercegovačke stvari ustanoviti bosansku Konferenciju u Beču, koja bi po analogiji carinske i trgovinske konferencije trebala da se sastoji iz pretstavnika zajedničkog ministarstva, iz pretstavnika bosanske zemaljske vlade i iz pretstavnika austrijske kao i ugarske vlade, (kojima bi obe vlade već u početku trebale da dadu opsežna ovlaštenja). Ovdje bi se mogla pitanja barem neposredno usmeno raspravljati, izbjegao bi se dugotrajni pismeni put, i više bi došao do izražaja utjecaj ratnoga ministarstva.

Ukazalo se potrebnim da bi namjesnik Bosne i Hercegovine imao slobodnije ruke i više moći nego i jedan drugi namjesnik monarhije, jer brzina, neposrednost, konsekventnost, tačno poznavanje zemlje i naroda, njihovog jezika, običaja i osjećaja, jesu zahtjevi tamošnje uprave bez kojih tamo dolje nećemo ništa izvesti. Kroz dugo vremena ovaj će namjesnik trebati da bude vojno lice, koje je u svojim izvještajima iskrenije, odlučnije u nastupu, i u svom držanju manje zavisno od kakvog birokrate.

Takovo spajanje mjerodavnih faktora u jedinstvenu upravu ovih zemalja u interesu države, također je i zbog toga nužno jer će uređenje odnosa u novim zemljama znatno uplivisati na čitav naš politički položaj na Balkanu. Proširenje i utvrđenje naše sfere na Donjem Dunavu treba da nađe u Bosni i Hercegovini uporište. Ovo uporište može da bude samo u jakom, neovisnom položaju, svrsishodnoj upravi i u odanom raspoloženju naroda«.

Sarajevo za vrijeme prvog Balkanskog rata

Baernreither je sa naročitim interesom pratio zajedničku akciju balkanskih hrišćanskih država protiv Turske. Na prve vijesti o velikim srpskim pobjedama, Baernreither dolazi u Sarajevo, da vidi kakav je utisak na stanovništvu u Bosni i Hercegovini izazvao ovaj rat. U svoj dnevnik — datum od 2 novembra 1912 — on zapisuje ovo: Vrativši se u Beč, poslije kratkog posjeta Sarajevu, uputio sam slijedeće pismo Maksu Fürstenbergu (pretsjedniku austrijske gornje kuće):

Shodno obećanju daću sliku o utiscima koje sam za vrijeme moga četiri-dnevnog boravka u Sarajevu dobio.

Podrobno sam razgovarao sa zemaljskim poglavicom Potiorekom, gotovo svim višim vladinim činovnicima, sa partijskim vođama u Saboru, različitim ljudima iz bankarskog svijeta i starim poznanicima iz raznih krugova.

Kako djeluje rat na raspoloženje i mišljenja tamošnjeg svijeta? U gradu se izvana ne primjećuje ništa naročito, najviše to da su trafike i knjižare, gdje su izvješeni telegrami, opsjednuti od jutra do mraka. Ali unutra sve vibrira; interes za rat je golem. Muslimani su utučeni, šute i povlače se. Katolici (Hrvati) su podijeljeni. Prosti svijet je neutralan, simpatizira ipak sa hrišćanima. Po Nadbiskupu Štadleru inspirisane novine (»Hrvatski Dnevnik« 1906 do 1918) drže sa Turcima iz antagonizma prema pravoslavnima, a i da se ne pokvari pakt koji su katolici sklopili u Saboru sa muslimanima. Srbi se nalaze naravno u velikom oduševljenju. Po svima restoranima proslavljaju se vijesti o pobjedama. Učešće je vrlo veliko. U srpsku je vojsku stupilo preko hiljadu dobrovoljaca; ipak mi je bilo rečeno da među njima nije bilo ni jednoga koji je bio dužan da se javi na regrutovanje. Ima slučajeva da su ljudi napuštali svoja sigurna mjesta i odlazili u Srbiju u vojsku. Sakupljaju se prilozi za srpski crveni krst. U Sarajevu već je sakupljeno 80 hiljada kruna, a u dva druga mjesta u svakome po 40.000 kruna. (Prema računu Riste Radulovića u čitavoj Bosni i Hercegovini sakupljeno je oko 800.000 kruna dobrovoljnih priloga za srpsku i crnogorsku vojsku.)

Šalju se rublje i odijela. U Sarajevskoj bolnici održan je kurs za njegovanje ranjenika, koji su pohađale srpske gospođe, koje sada odlaze na ratište. Čudnovato je kako oživljuju u narodnoj fantaziji stare legende, koje se prepričavaju u narodu još od vremena velikog cara Dušana i bitke na Kosovu polju, a koje su se prenosile narodnom pjesmom. Pri jednoj šetnji upozorili su me na neku malu djevojčicu koja je tako na cesti pjevala starinsku pjesmu o ponovnom srpskom oslobođenju. Vijest o zauzeću staroga srpskog kraljevskog grada Skoplja i o ulasku srpskoga prestolonasljednika u njega bila je kulminacija oduševljenja. (Da je ovo Baernreitherovo zapažanje tačno svjedoči nam i članak Riste Radulovića »Rat u uredništvo: »Palo je Skoplje. Tu vijest dobio sam u kavani Evropi oko 8 sati. Bila je prepuna kavana svijeta koji je očekivao ratne izvještaje. Pročitah samo ove dvije riječi: »Skoplje palo«. Nasta jedan urnebesan pljesak i opšta buka. Istrčaše gologlavi iz kavane da javljaju ulicama veselu vijest. Cijelu tu noć bilo je opšte slavlje: pjevanje, ispijanje i t. d. . . . Ruski car Nikola čestitao je Kralju Petru ulazak u Skoplje — javljam u provinciju svojim pretplatnicima. Na jedan put iz jedne male varošice dobijam hitno brzojav sa zahtjevom: Molimo da nam se doslovno jave riječi ruskoga cara.« (»Bosanska Vila« godine 1914 strana 71.)

Oživljuju stara junačka vremena i proizvode neizmjerne nade u budućnost. Čini se da su u Hercegovini podijeljena mišljenja. Neki stari katolički seljak izjavio je jednom mom prijatelju: »Mi držimo samo do onoga što kaže naš stari otac (car). Pravoslavni su za Crnu Goru. 22 septembra ove godine održavala se u Sarajevu godišnja skupština velikog srpskog kulturnog društva »Prosvjete«, na koju su došli Srbi iz sviju dijelova Austro-ugarske, Kraljevine Srbije, Crne Gore i Makedonije.

Od toga dana — i ako je o tome bilo vrlo malo u novinama — znalo se u Sarajevu da postoji Balkanski Savez, da je on saglasan ne samo o vođenju rata nego također i o diobi Makedonije, o budućem carinskom savezu, o zajedničkoj poštanskoj i telegrafskoj upravi i drugome. Po kavanama govore ljudi sa kartom u ruci o svakom osvojenom mjestu, prave prognoze o osvojenju i ostalih mjesta; među ostalim govore i o razdiobi Sandžaka: desna obala Lima ima da pripadne Srbiji, a lijeva Crnoj Gori. Od kompetentne strane potvrđeno mi je da u svim ovim stvarima ima mnogo više istine nego što bi se moglo vjerovati. Način kako Srbi postupaju u osvojenim krajevima potsjeća na Pruse. Tri dana poslije bitke kod Kumanova i nekoliko dana nakon zauzeća Skoplja došla su pisma u Sarajevo sa srpskim markama i poštanskim žigom od oba ova mjesta. Profesor literature na universitetu u Beogradu, koga sam upoznao u proljeće 1911 u Beogradu postavljen je za okružnog načelnika u Mitrovici. Tako se vrši okupacija i uređenje srpske uprave u tamošnjim krajevima. Ako se ne dogodi čudo i Turci pobjede, niko neće moći da oduzme balkanskim narodima osvojeni teritorij; ali čuda se ne događaju.

Interesantno je kako ovdje zamišljaju budućnost. Mišljenje zemaljskog poglavice, koji je otvoreno govorio, mišljenje je sviju u Sarajevu. Čim bude definitivno zapečaćena sudbina Turske ne može Evropa ništa da uradi protiv njene diobe. Čim prije i sa što više naklonosti priznamo svršene stvari, tim bolje. Isto tako svi su složni u tome da ne može biti govora o akciji za ikakvim teritorijalnim povećanjima. Naprotiv, potrebno je, da se po mogućnosti načini prijateljski sporazum sa tim uvećanim državama, prije svega sa Srbijom u pogledu trgovačkom, prometnom i političkom. Obzirom na to Potiorek misli, ako se slovenske zemlje povećaju na račun Turske, i ako obrazuju krug oko nas, da se to može dozvoliti jedino u slučaju ako sa Srbijom i Crnom Gorom zaključimo carinski i trgovački savez, kojemu bi tada kasnije sljedovala i vojna konvencija. U slučaju da se to ne mogne postići, tada on gleda vrlo pesimistički, i misli da se onda Bosna i Hercegovina ne mogu održati kao samostalno područje, jer ne bi bile dorasle atrakciji ovih država. Svi poznavaoci zemlje jednodušno otklanjaju ideju da se Bosna i Hercegovina u tom

slučaju podijele između Austrije i Ugarske, jer bi se protiv toga u obim zemljama podigao elementarni otpor. Potiorek kaže, šta više, **da bi se za ovu carinsku uniju trebao voditi i sam rat.** Međutim, kako je poznato, ne može se nikoga siliti na sklapanje trgovinskih odnosa i, dođe li zaista do jedne isključivo balkanske carinske unije, tada je naša situacija tamo dolje vrlo kritična. Lombardija.

Među katolicima je doduše prilično raširena trijalistička misao. Nju naročito propagira nadbiskup Štadler. (Da se u cijelosti shvati politički rad nadbiskupa Štadlera iznosimo ovdje njegovu izjavu od 16 novembra 1917 godine koja pretstavlja politički credo Klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika. Ta izjava uslijedila je poslije Deklaracije jugoslovenskog kluba u Beču od 30 maja iste godine, Krfske deklaracije od 20 jula i Deklaracije crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje u Parisu od 11 augusta — u kojima se tražilo rješenje jugoslovenskog pitanja.

»Zahtjevamo rješenje državno-pravnog pitanja na jugu monarhije u hrvatskome smislu, na temelju hrvatskog državnog prava te uz neokrnjeno očuvanje hrvatske narodne i državne individualnosti«. II. »Zahtijevamo sjedinjenje onih zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, naime: Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno političko i finasijalno autonomno s Habsburškom monarhijom kao s cjelinom nerazdruživo spojeno državno tijelo«.

»Držimo svojom dužnošću u prvom redu obraniti svoju vlastitu, sa sviju strana teško ugroženu narodnu i državnu individualnost. Rado ćemo ipak pomoći braći Slovencima u njihovoj borbi za samoodržanje i u njihovom nastojanju i radu oko toga, da se s nama sjedine.

Vidimo u jakoj habsburškoj monarhiji najbolji štit protiv svojim istorijskim neprijateljima, koji lakomo pružaju ruke za hrvatskim teritorijem. Ostaćemo kod svoje tradicionalne vjernosti vladaru i državi, ali zahtjevamo, da se državno-pravno pitanje na jugu monarhije riješi u smislu tačaka I. i II., i da država napusti kobnu politiku od zadnjih 50 godina protiv Hrvata, politiku koja je štetna i hrvatskom narodu i državi samoj, jer mora voditi do kriza i katastrofa kao godine 1908, 1912 i 1914.« Josip Štadler, nadbiskup Vrhbosanski, u ime svoje i u ime 51 odličnog građanina iz Sarajeva i provincije koji sada iz shvatljivih razloga svojih potpisa objelodaniti ne mogu (»Hrvatski Dnevnik« od 20 novembra 1917).

Međutim ni jedan Bosanac ne prima od srca **trijalističku** misao, jer su oni svi od reda veliki autonomisti. **Muslimani i Srbi** koji skupa čine tri četvrtine stanovništva **protivnici su** trijalizma. Vođe ovih potonjih izjašnjavaju se sada u **jakom** crno-žutom svijetlu, i ja vjerujem također da stariji među

njima, koji učestvuju u današnjem saboru i politici, to iskreno misle. (Petar Kočić, Simo Eraković i dr. Živko Nježić istupili su iz »Srpskoga kluba« i malo docnije sa Kostom Majkićem i Todorom Srdićem osnovali posebnu političku grupu. Ta grupa nazvana je prema svome listu grupa oko »Otadžbine«. »Mi smo bili prvi koji smo prozreli — kaže dr. Živko Nježić — da je »Srpski klub« bio tvorevina bosanske vlade, koja je išla zatim da joj pored ostalih služe i bosanski Srbi, makar i pod srpskim imenom«. — Vidi članak dr. Živka Nježića u spomenici dr. Đorđa Lazarevića, uredio Radovan Jovanović Tuzla 1929 strana 31).

Kako stoji stvar sa mlađom generacijom, ne znam, jer su mišljenja o tom vrlo podijeljena. Mnogi misle da je uzaludna svaka nada da se Srbi pridobiju iskreno za Austriju, dok su drugi uvjereni da će bosanski Srbi promijeniti svoj stav spram Austrije, ako bude Austrija odista stajala u dobrim odnosima spram buduće Velike Srbije, ako trgovina i saobraćaj sa tom državom budu slobodni, i ako se ne budu pravile smetnje kulturnoj zajednici Srba s njihovom braćom s onu stranu Drine. Izvjesno je da se ništa neće postići silom i pritiskom, jer Srba ima 43 posto od stanovništva; oni su najbogatiji, najenergičniji i najpreduzimljiviji ljudi koje imamo u Bosni i Hercegovini. Njihovo blagostanje uvećava se vidljivo; trgovina je u njihovim rukama; ne žale žrtava za svoje nacionalne svrhe, za svoje škole i opšte prosvjećivanje; složni su u svojim ciljevima. O katolicima mora se na žalost reći gotovo suprotno od ovoga. Od vlade očekuju svaku pomoć; u mnogim tačkama su nesložni i ljubomorni jedan na drugoga. Muslimani su na turski način nepristupačni i apatični prema evropskim uredbama.

Šerif Arnautović i Baernreither

Pravi vođa bosanskih muslimana Šerif Arnautović uvjeravao me vrlo ozbiljno da oni uviđaju, da se moraju prilagoditi evropskim uredbama, naročito u pogledu školstva, ako neće da u Bosni iščeznu i osiromaše. (To je stara teza g. Arnautovića, koji je rano uvidio gdje treba tražiti lijeka zaostalosti muslimana u Bosni. On nije zatvarao oči pred stvarnošću i kazao je istinu koja nije uvijek bila simpatična njegovoj okolini. Jednom drugom prilikom, u svome velikom govoru od 5 novembra 1931 godine on je rekao i ovo: »Austrija dođe i mjesto da prihvatimo za rad, za školu, za nauku, mi bez toga svega čekasmo 20 godina kad će đavo odnijeti Austriju. I naša braća Srbi pravoslavne vjere čekali su kao i mi, kad će Austrija otprhnuti iz naše Bosne, ali su radili, učili, išli u školu. 30 godina mi nismo htjeli slati našu djecu u školu, da nam se ne povlaše. A danas nema ni jednog jedinog, ni najkonzervativnijeg muslimana, koji ne obija pragove države,

općina, Gajreta, Uzdanice, moleći kakovu štipendiju. Ali na žalost, malo ima uspjeha, jer moljene instancije nemaju ni iz daleka sretstava koliko bi trebalo. Ja se bojim da nam to ne bude prekasno, jer prije 15 godina bilo je iz jednoga malog seoceta, Doca kod Travnika, više akademičara braće katolika nego muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine. Iako smo mi imali stotinu puta bolje sve uslove za učenje, jer smo u najvećoj većini gradski stalež, škole su nam pred nosom, a imovno smo stajali sto puta bolje; mogli smo izdržavati školovanje naše djece«. — Večernja Pošta broj od 7 novembra 1931).

Mnogi poznavaoci zemlje misle da će protjerivanje Turaka iz Makedonije imati za posljedicu prestanak daljnjeg iseljavanja naših muslimana — ako se bude s njima ispravno postupalo — jer je Anadolija predaleko. Čini se, dakle, da to nije nikakva fraza, što mi je rekao gotovo jedini ispravni visoki činovnik Zemaljske vlade, odjelni pretstojnik Šek, da bi ovdje trebala da bude deviza: jak i pravedan.

Novi viši činovnici koje je Bilinski postavio slabi su, dijelom potpuno nesposobni; same podozrive ličnosti. Jedinoga čovjeka, u pravom smislu te riječi, gore spomenutoga odjelnoga pretstojnika, najboljega poznavaoca zemlje, ostavio je doduše novi režim na svom mjestu, ali mu je oduzeo svaki utjecaj na stvari. Najgore od svega je ipak razorno djelovanje parlamentarizma. Svi razboriti ljudi slažu se u tom da je ovaj i suviše rano došao, barem u formi današnjeg ustava. Trebalo je naći neki prelaz, neku vrst državnog savjeta; ovaj sam predlog stavio i obrazložio u delegaciji odmah 1908 godine. Potiorek se samnom potpuno slaže. Dvojim da će današnji ustav i nadalje neprekidno funkcionisati, jer otkriva sve više zle strane konstitucionalizma. Da se stranke zadobiju za glasanje, obećaje im se, kao i kod nas, sve moguće. Ista se stvar događa i sa pojedinim poslanicima, koji ovu vrstu zadobivanja njihovih mišljenja, prema turskoj tradiciji, shvaćaju još više prirodnije i naivnije nego mi. Vrlo loše djeluje u Sarajevu miješanje poslanika u upravu. Vremenom će ono morati djelovati još razornije nego kod nas, jer je uprava još slabo konsolidovana, a prodiranje domaćeg činovničkog elementa ne čini je čvršćom. Činovnici koji su prije ovisili samo o zemaljskoj vladi i koji su bili donekle stalni, te koji su mogli u radu pokazati izvjesnu konsekventnost, zastrašeni su sada od Sabora, poslanika i štampe, koja je s njima u vezi. Neće da se nikome zamjere, kako ih ne bi u Saboru napali i kako ne bi došli u novine. Ista stvar kao i kod nas, samo mnogo primitivnije, sirovije i opasnije«.

Baernreither i Dr. Ivo Pilar

Pod datumom Beč 3 februara 1913, Bernreither zapisuje u svoj dnevnik i ovo: Danas sam imao dugi razgovor sa dr. Ivom Pilarom (1874—1933) advokatom iz Tuzle; on je zet odjelnoga pretstojnika Šeka, katolički Hrvat, naučenjak, vegeterijanac, vrlo apstraktan, mnogo mudruje, ali vrlo ozbiljan čovjek na koga je utjecala njemačka znanost. Njegove studije kreću se u pravcu određivanja djelovanja s jedne strane pravoslavlja, a s druge strane katoličanstva na jugoslovenski narod. Obe konfesije naučaju odvraćanje od zemaljskog svijeta. Katolicizam je na tome izgradio svoj sistem zadobivanja masa — kelrikalizam, pobijajući svagdje državne individualitete, dok pravoslavlje — ono doduše također propovijeda ideju prolaznosti svijeta — ne nalazi za potrebno da prisili svoje široke narodne mase da to i praktično izvršuju. Posljedica toga je jaka životna volja sadržana u pravoslavlju, suprotno pomanjkanju inicijative u katoličkom svijetu. Sa našim katolicizmom ne možemo se nositi protiv srpskog pravoslavlja. Za praktični život i njegove ekspanzivnosti Vizant je jači od Lojole. Ako odnosi ostanu nepromijenjeni pravoslavno stanovništvo pobijediće katolike. Na temelju tih razmatranja on je istakao potrebu da se Sloveni oslobode pravoslavlja. Međutim i germansko-latinski katolicizam ne odgovara slavenskom svijetu. On traži nešto treće; nadovezao je, naročito, na bogumilstvo koje je vladalo u Bosni u predtursko vrijeme. Lako sam mu dokazao da bi ova gnostičko-manihejička sekta sa svojim nijekanjem svakog državnog autoriteta samo još povećala veliku pogrešku Slovena koji su nesposobni za čvrsti državni razvoj.

To su vrlo nesavršeni, dijelom pogrešni sudovi, ali ipak interesantne misli. Dr. Pilar smatra kao svoju naročitu zaslugu da je, iako katolik, doprinio da se suzbije utjecaj nadbiskupa Štadlera. (Dr. Pilar je autor poznate brošure »Nadbiskup Štadler i Hrvatska Narodna Zajednica« u kojoj je iznio program rada H. N. Z.). Tim je istom bila omogućena koalicija između katolika i muslimana koje je prozelitizam Štadlera bio ogorčio. Što se tiče današnje situacije pripada dr. Pilar onima koji drže da je nemoguć sporazum monarhije sa srpskim elementom. Srpski duh pravoslavlja uperen je direktno protiv Austrije, on smatra nemogućim trajno opstojanje postojećeg jugoslovenskog svijeta iz Austrije pokraj Kraljevine Srbije. Kad sam ga upozorio, da je konzekvencija njegovog mišljenja — ako se monarhija ne htjedne predati — pripojenje srpske države, i da će tada pravoslavlje unutar Austrije biti — prema njegovom vlastitom mišljenju — u premoći, potvrdio je bez daljnjega. Pritom se vratio na svoju ideju jedne treće religije, koja bi ujedinila ove obe; ipak je morao da prizna da današnje

naše materijalističko vrijeme ima malo smisla za osnivanje neke religije u velikom stilu, kako bi to prema njegovom mišljenju bilo potrebno. Priznao je da bi njegov ideal bila staleška organizacija naroda u germanskom smislu. Maglovita, nejasna kao što su, ova njegova izlaganja bacaju ipak tračak svijetla na duboku suprotnost u jugoslovenskom svijetu. Mnogo je od toga ispravno što je on rekao o bitnoj suprotnosti između pravoslavlja i katoličanstva.«

(Današnjoj generaciji ime Dra Ive Pilara poznato je po njegovim radovima i predavanjima iz područja sociologije i istorije religija. Od rata na ovamo on je prestao da se bavi aktivno politikom. Prije rata, naročito kao advokat u Tuzli (1905—1918) razvio je živu političku djelatnost u Bosni. Taj njegov rad bio je, međutim, pretežno publicističke prirode. Svoje stanovište u pogledu rješenja jugoslovenskog pitanja iznio je Dr. Pilar u svome poznatom djelu: »Die südslavische Frage und der Weltkrieg«, Beč 1918 (pod pseudonimom L. von Südland). 10 avgusta 1917 godine predao je Dr. Pilar austrijskom caru Karlu memorandum u kom je iznio svoje stanovište u pogledu rješenja »hrvatskog« pitanja. Ovo su glavne tačke memoranduma: I. Kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija te Bosna i Hercegovina ujedinjuju se u jedno jedinstveno upravno tijelo. II. Pod jedan spomenuto upravno tijelo imade kao zajedničko područje obih država monarhije (slično kao danas Bosna i Hercegovina) biti sa istima nerazdružno vezano.

Pod I. navedene ujedinjene kraljevine uvrstiće se u zajedničko carinsko područje posebnom carinskom konvencijom. Ubiranje i uprava carinskih dohodaka obavljaće se po vlastitim carinskim organima toga područja. Pod I. navedeno područje nositi će naslov: Zajedničko područje ujedinjenih kraljevina Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stajati pod političkim vodstvom Hrvata. Da se predusretne prigovoru Madžara, da su tim poretkom odrezani od mora predaje se kraljevini Ugarskoj »Corpus separatum« grada Rijeke u potpuno vlasništvo, te joj se ustavom zajamčuje učestvovanje u tarifnoj i opštoj upravi željezničke pruge Gyékényes—Rijeka. Ostale pako sve željezničke pruge prelaze u autonomnu upravu novoga ujedinjenoga područja«.

Dr. Pilar bio je čovjek neosporno talentovan i velike erudicije. To svjedoče njegova mnogobrojna djela. O njemu kao naučenjaku i kulturnom radniku napisao je iscrpan članak (upravo nekrolog) Dr. Ivan Esih u »Jutarnjem Listu« od 4 spetembra 1933 godine. »Hrvatska Straža« (broj od 5 septembra) donijela je netačno da je on osnivač »Hrvatske Katoličke Udruge«).

Baernreither i Šek

Pod datumom 4 februara 1913 god. Baernreither zapisuje u svoj dnevnik i ovo: Odjelni pretstojnik Šek koji je tu skoro bio na ručku kod mene zajedno sa pretsjednikom bosanskog zemaljskog Sabora Voislavom Šolom i profesorom Redlichom ide u penziju. Neslaganja sa Potiorekom. Ovaj uvodi sada u Bosnu vojničku vladu protiv koje se Šek posljednjih mjeseci uzaludno borio.«

(General Potiorek nije se zadovoljio samim potpisivanjem akata civilne uprave, kao što su to radili vojni guverneri prije njega, nego je uzeo faktično upravu zemlje u ruke. Naredbom od 23 maja 1912 broj 801/prezidijalno B. H. uspio je regulisati svoj djelokrug, koji je proširen znatno na račun zajedničkog Ministarstva Finansija. — Dr. Božo Čerović »Bosanski omladinci i Sarajevski atentat«. Sarajevo 1930, str. 50. U ovoj interesantnoj knjizi iznešeni su i dokumenti koji ilustruju nacionalističko osjećanje srednjoškolske omladine u Bosni. Ono je mahom bilo jugoslovensko.)

Pod izgovorom »Reforma administracije« stvara se tamo situacija kao nekoč u Lombardiji. Povodom »Srpskoga Programa« izbio je konflikt između Potioreka i Šeka. Potiorek je htio da se ovaj partijski program progoni kao akt veleizdaje, premda su ga potpisali tri pravoslavna episkopa i pretsjednik sabora Šola i mada ništa nije sadržavao veleizdajničkog. Svakako je bio oštra politička izjava srpske partije. Šek nije dozvolio da se podigne optužnica; međutim cilj je vlade da svagdje traži veleizdaju. Nezreli dječaci izazivaju proces. Vojna uprava pača se u sve resore. Potiorek provodi svo vrijeme u vladi i rješava sve moguće civilne akte bez potrebnog iskustva i bez svakog poznavanja zakona. Otstranjenje Šeka koji je skupa sa Benkom pobijao takav sistem čini zato vrlo loš odraz u unutarnjoj politici Bosne. Da bi ova vrsta vladanja zemljom bila barem spojena sa bezuvjetnim osiguranjem reda i autoriteta! Vlada strah od tobožnjih progonitelja, zajedno sa nevjerovatnom bezobzirnošću. U Sarajevu su se pravili nevješti kad je veliko-srpsko nacionalno društvo »Prosvjeta« održalo veliku skupštinu, kojoj je pretsjedao bivši srbijanski ministar pretsjednik i sadašnji pretsjednik Akademije nauka u Beogradu Stojan Novaković. Na toj skupštini koja je uzburkala misli i osjećanja sviju Srba sastali su se izaslanici iz čitavog Srpstva«.

(Proslava desetgodišnjice od osnivanja »Prosvjete« održana je septembra mjeseca 1912 god. Ta proslava bila je od velikog značaja po program budućeg nacionalnog rada Srba u Bosni. Interesantni su bili pozdravni govori. Tako Smailaga Ćemalović, Srbin musliman, pozdravlja Srbe Katolike; Stijepo Kobasica otpozdravlja u ime Srba katolika. Tom prilikom izvo-

dila se Šantićeva simbolička slika »Pod maglom«. Na proslavu su došle mnoge viđene ličnosti iz Kraljevine Srbije. Pored S. Novakovića na proslavi su govorili — da spomenemo samo neka lica — Ljubomir Davidović, pretsjednik Beogradske opštine, Sava Urošević, pretsjednik Prosvjetnog savjeta, Pavle Popović u ime Beogradskog Univerziteta, Dr. Jovan Skerlić u ime Srpske Književne Zadruge, V. Živanović, potpukovnik u ime Sokolskog društva Dušan Silni u Beogradu, Ljudevit Dvorniković, u ime Društva Hrvatskih Književnika u Zagrebu, Milan Šemerikić, delegat Stare Srbije i Makedonije. Učesnika na proslavi bilo je preko 25.000. Pobliže o radu »Prosvjete« vidi Spomenicu izdanu povodom 25 godina rada Sarajevo 1927.)

»Ideju da se Srbija pripoji Austriji označava Šek kao ludost. Podvrći narod koji je čitavo stoljeće slobodan i neovisan i koji je baš sada dovršio pobjedonosni oslobodilački rat, pod austro-ugarsku vlast znači pravi građanski rat. On misli da će svo stanovništvo izbjeći u brda i da će otpočeti pravi hajdučki rat«. (Šek je važio kao jedan od najjačih bosanskih pravnika. 1907 godine postavljen je za šefa Pravosuđa u Bosni. O Šekovom radu na bosanskom zakonodavstvu napisao je dr. Berthold Eisner, profesor zagrebačkog Univerziteta, članak povodom njegove smrti: »Mjesečnik« pravničkog društva, broj 6—7 iz 1933 godine. Šek je također autor i bosanskog Ustava. Nas ovdje interesuje šta kaže dr. Eisner o njemu kao tvorcu bosanskog Ustava: »Ali, iako se pokojni Šek ima smatrati kao glavni autor bosanskog Ustava, ipak nije njegova krivnja, što tim Ustavom nisu narodu Bosne i Hercegovine data ona prava, koja su mu pripadala. Za svakoga, koji je pokojnog Šeka poznavao, mora biti izvan sumnje, da bosanski Ustav onako, kako je na kraju ispao ne odgovara njegovim shvaćanjima. Ali politika koju su u pogledu Bosne i Hercegovine vodili odlučujući čimbenici bivše Austro-Ugarske monarhije nije mogla dopustiti da se narodu Bosne i Hercegovine dadu veće slobode. Prema toj politici bio je i jedan Šek nemoćan« (strana 328). Konačan sud dr. Eisnera o Šeku je slijedeći: »On je u svemu bio čovjek velikog formata. Sputane prilike jedne male zemlje nisu dale da dođu do pravog izražaja njegove velike sposobnosti. Ali i ono što je pod nepovoljnim prilikama mogao dati, osigurava njemu važno mjesto u pravnoj istoriji naše zemlje«.

Mahinacije bečkog Presbiroa

»Danas sam bio kod Berchtolda (austro-ugarskog ministra vanjskih poslova)« — zapisuje Baernreither u svoj dnevnik pod datumom Beč, 5 februara 1913 — »da ga upozorim da sve više i više upada u oči kako njegov Presbiro —

protivno njegovim izjavama o ljubavi za mir — širi alarmantne vijesti o ratu. Tako je nedavno primio Steinberg, urednik službenog »Prager Abendblatta« tako oštre informacije protiv Rusije od Presbiroa da je otišao do Namjesnika da ne mora stvar donijeti. Brošura Mandlova (Österreich=Ungarn und Serbien — Beč 1911) koja oštro napada Srbiju također je izašla sa znanjem Presbiroa. Odatle puše također vjetar i u »Sarajevoer Tagblattu« koji na zapovijed Kolomana Kania (današnjeg madžarskog ministra spoljnih poslova) tendenciozno piše protiv Srba u Bosni. Berchtold odgovara na sve to frazama koje ništa ne kažu. Osim toga predočio sam mu da nije svejedno ako visoki generali govore o ratu, diobi Srbije i ukinuću ugarskog ustava. Berchtold je mislio da se ta gospoda otvoreno izjašnjavaju baš zato, jer nemaju ništa da odlučuju u vanjskoj politici«. (Dokle je išlo izvrtanje činjenica u štampi, inspirisanoj po bečkom Presbirou, dovoljno je potsjetiti na »Prohaskinu aferu«).

Izjava Srba poslanika u bosanskom Saboru

Za bolju ilustraciju raspoloženja javnoga mnijenja u Bosni za vrijeme prvoga Balkanskog rata, osvrnućemo se i na izjavu Srba poslanika u bosanskom Saboru od 16 novembra 1912 god., a povodom konflikta između Srbije i Austro-Ugarske.

Kada je srpska vojska izbila na more kod Drača i sjeverno od Drača, Austrija se pokazala vrlo ratoborna. Koncentrisala je jake odrede na srpskoj granici. Vojnička partija na čelu sa Franjom Ferdinandom tražila je da se umarširа u Srbiju. Austro-Ugarska smatrala je da bi njeni životni interesi bili ugroženi ako bi Srbija dobila jedno pristanište na Jadranu. Austro-Ugarska odlučno je odbila zahtjev Srbije da izađe na svome vlastitom zemljište na Jadransko More preko Albanije. Da osujeti ove namjere Srbije, austrijska diplomacija, potpomognuta od Italije istakla je zahtjev: stvaranje nove države na Balkanu — Albanije. Ta njena akcija bila je povod za ozbiljne komplikacije sa Kraljevinom Srbijom. Kao odgovor na ovu akciju austrijske diplomacije pala je slijedeća izjava Srba, poslanika u bosanskom Saboru.

»Povodom konflikta, koji je nastao između Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Srbije, zbog izlaska Srbije na Jadransko more, Srbi članovi bosansko hercegovačkog Sabora donijeli su na današnjoj konferenciji ovu izjavu. Besprimjerne žrtve i sjajne pobjede srpske vojske i visok kulturni i državni život Kraljevine Srbije potpuno opravdavaju da Kraljevina zauzme stare srpske oblasti koje se šire se do obala Jadranskog mora. Držanje Austro-Ugarske monarhije koja za antikulturne Arnaute traži autonomna prava, i ako ih južnim Slovenima u

svojoj državi osporava, koja svojim ponašanjem kuša da zabrani Srbiji da uživa plodove svojih sjajnih pobjeda, izaziva najveće ogorčenje u svima slojevima srpskoga naroda Bosne i Hercegovine.

Izjavljujući bratske osjećaje i svoje divljenje u kraljevinama Srbiji i Crnoj Gori, Srbi, članovi bosansko hercegovačkog Sabora čine ovim svoju svetu dužnost uvjereni ujedno da tijem daju najvjerniji izražaj današnji osjećaj cijeloga srpskoga naroda Bosne i Hercegovine.« U Sarajevu 16 (2) novembra 1912. — Ovu su izjavu potpisali svi Srbi poslanici (i virilisti) osim Dra Evgenija Letice, vladike. Kao nagradu za svoje držanje Dr. Letica dobio je titulu: tajni državni savjetnik.

Ova izjava djelovala je kao bomba. Osuda austrijske politike izrečena je sa najkompetentnijeg mjesta. Ova moralna satisfakcija dana Kraljevini Srbiji i Crnoj Gori od austro-ugarskih podanika bila je — zasigurno — jedan od razloga što Austrija još 1912 nije pošla na ratni pohod na Srbiju. Klupče se odmotava; približuje se fatalnoj 1914...

Sarajevo 1913 godine

Septembra mjeseca 1913 god., Baernreither je došao ponovo — i to posljednji put — u Bosnu. Odazvao se pozivu osnivača bosanske šumske industrije Otona Steinbeisa. Izostavljamo opis Steinbeisovih preduzeća koji nas ovdje manje interesuje. O svojim političkim utiscima Baernreither zapisuje u svom devniku (Sarajevo, 9 oktobra 1913) slijedeće:

»Upravo je prošla godina dana od kako sam posljednji put bio u Sarajevu. Poglavara zemlje nisam našao u Sarajevu. On je u lovu. Izmjenjeni su svi činovnici na vodećim mjestima. Moji stari, istinski poznanici oko vlade i iz bankarskog svijeta bili su predusretljivi kao i uvijek, ovaj put upravo povjerljivi. Svi ovi ljudi, koji su odista zabrinuti za sudbinu zemlje, napravili su na mene utisak kao da traže priliku da se nekome povjere. Prilike u zemlji promijenile su se jako na štetu monarhije. To se može kazati u dvije riječi: vladajući sistem bez ikakvog smisla i strahoviti grijesi nastali iz propusta.

Što je prošle godine, u početku Balkanskog rata, poslije prvih uspjeha Srba, bila samo nada, sada je, poslije konačnih uspjeha, postao duboki politički pokret. Što se je protiv njega preduzelo? Zaveden je vojno-policijski režim kao svojevremeno u Lombardiji. U koliko to odgovara nazorima Bilinskoga koji ne pozna zemlju, ili se to ima zahvaliti prekoračenju Potiorekovih savjeta, ne znam. Mogu ovdje samo da posmatram rezultat. Otpočelo se borbom protiv Srba koji čine 43% stanovništva. 2 maja proglašeno je iznimno stanje u čitavoj zemlji, što je ovdje jednoglasno označeno kao potpuno promašena mjera. Stvarni razlog nije postojao«.

(Početkom maja 1913 godine — Skadarska Kriza — došlo je ponovno do oštrog sukoba između Austro-Ugarske i Srbije, kada je monarhija tražila da srpske i crnogorske čete napuste zauzeti Skadar. Austrija se ozbiljno spremala za rat. Znajući raspoloženje srpskoga stanovništva u Bosni, ona je ovdje zavela iznimne mjere. Povodom toga vlada je dala ovo obavještenje: »Na osnovu § 20 zemaljskog Ustava za B. i H. u povodu sukoba, koji je neposredno postojao radi zauzeća Skadra proglašeno je na 3 maja o. g. iznimno stanje u B. i H. kao susjednoj zemlji možebitnog pozorišta vojničkih događaja.

Pošto je međutim obavljena predaja grada Skadra međunarodnom detašmanu, i tim uslijedio očit znak, da je pogibelj otklonjena, iznimne su mjere u B. i H. danas nakon 12 dnevnog trajanja stavljene izvan snage« (»Narod« broj od 15 maja 1913). Tako su austro-ugarske vlasti pravdale zavođenje iznimnog stanja u Bosni. Prilikom čitanja carskog reskripta u Saboru, uzviknuo je Potioreku g. Vasilj Grđić, čovjek neosporno velike građanske kuraži: »Žari, pali udbinski dizdaru, dok i tvojoj kuli reda dođe!« Ovaj muževni istup g. Vasilja Grđića, prekaljenog nacionalnog borca, još je više okuražio nacionalističke krugove. Ove riječi postale su krilatica. Atmosfera je bila krajnje napeta. U vazduhu se osjećao miris kule koja je počela da tinja...).

»Istina tim je postignuta svrha da se raspuste sva srpska društva, pa i sama dobrotvorna i da se udari na Srbe žig nelojalnosti i nepouzdanosti. Međutim oprobana deviza »divide et impera« zatajila je ovoga puta. Članovi raspuštenih srpskih sokolskih i pjevačkih društava stupili su u odnosna hrvatska društva gdje su bili oduševljeno pozdravljeni. Jednostrani postupak protiv Srba nikako nije raširio jaz između partija, kako se to nadala vlada; samo je ulio nepovjerenje među partijama prema vladi. Da se je radilo jedino o tom da se kazne Srbi, dokazala je vlada čitavom svijetu tim, što je nakon nekoliko dana digla iznimno stanje. Tim incidentom otežan je u mnogome rad Sabora. Protiv Srba ne može se u Bosni vladati. Posljednjim uspjesima u ratu porastao je njihov nacionalni osjećaj i njihov ponos; oni su žilavi i bezobzirni; vrlo radini i štedljivi; posjeduju smisao za sticanje koji nedostaje muslimanima i Hrvatima. Po gradovima i selima kroz koje sam od granice pa sve do Sarajeva prolazio, vidio sam gotovo svagdje novogradnje i ekonomski napredak, — gotovo bez iznimke u srpskim rukama.

Vojnička vlada koja sada faktički vlada nije sposobna da upravlja i da sarađuje sa Saborom. Ovaj eksperimenat Bilinski-Potiorek oslabio je čitavu upravu. Bilinski je otstranio članove stare vlade, a na njihova mjesta postavio ljude koji poznaju zemlju isto tako slabo, kao i on sam. — Potiorek se miješa u

poslove vlade; ne može mu se odreći osjećaj dužnosti i savjesnosti, međutim on ne pozna upravu i zakone. Ophodi sa malo ljudi. Donosi sam odluke, i na kraju krajeva stoji ipak pod utjecajem svojih prezidijalista, koji također ne poznaju zemlju. Tragikomični kontrast ovoj vojničkoj vladi jeste postupak Bilinskoga, čovjeka neosporno vjerodostojna, koji primjenjuje također na odnose u ovdašnjem saboru metodu površnoga zaglađivanja suprotnosti, koju je metodu majstorski primjenjivao na svojim raznim položajima. Presađenje bečkoga parlamenta u Orijent; to upravo djeluje groteskno. Tako je Bilinski ugovorio sa strankama da se kroz šest godina ne uvode nikakovi novi direktni porezi. Podrobno sam govorio o svemu tome sa jednim poznanikom, potpuno neovisnim čovjekom. On je katolik, Hrvat, poznaje dobro zemlju. Interesiralo me prije svega da li je i u koliko jugoslovenska ideja uhvatila korijena u Bosni poslije rata. Uvjeravao me da je u tom pravcu najgori simptom da je sada također i hrvatska omladina prešla u jugoslovenski tabor. Da mi ilustruje ovu činjenicu pričao mi je o odnosima po ovdašnjim školama. Njegove navode potvrdili su mi sa raznih strana.«

(Viktor Rubčić, Ivo Kranjčević, Mirko Kus i mnogi drugi Hrvati — onda srednjoškolci — bili su članovi tajne organizacije koja je osnovana u Sarajevu u toku 1913 godine pod imenom »Srpsko-hrvatska nacionalistička omladina«. Još ranije, u organizaciji naprednih đaka bio je, pored ostalih Hrvata i odlični naš pisac Ivo Andrić.)

»Međutim sve je to samo jedna strana. Niko se nije u Beču upitao što je trebalo u Bosni pozitivno učiniti, pošto je Balkanski rat tako duboko djelovao na čitav mentalitet slavenskoga stanovništva. Nije se uradilo ništa. Trebalo je svim silama izvesti istinsku reformu na svim područjima, koja su godinama bila zanemarivana. Vlada je trebala da pokaže dobru volju, da stvori pristaše korisnoga rada, i da tim bude zaokupljena jako uzbuđena fantazija stanovništva. Ništa se nije uradilo u školstvu, ništa u pogledu zemljišnog rasterećenja, nije sagrađena ni jedna nova pruga. Sate i sate putovao sam zemljom, a da nisam naišao na školu. Tursko imobilijarno pravo, koje u Bosni vlada još od turskoga vremena, koči svaki napredak u poljoprivredi.

Između Petrovca i Jajca naišli smo ipak na jedno mjesto, gdje se je radilo na postavljanju tračnica za uskotračnu prugu. Na naš začuđeni upit, ko ovdje gradi željeznicu, odgovorio je neki inžinjer da prugu podiže Steinbeisovo šumsko industrijsko preduzeće. To se svakako događa bez znanja Mađara, koji ne bi dozvolili podizanje pruge.

Opet je izgubljena godina, i to u vremenu, u kojem nije smio proći ni jedan sat koji se ne bi upotrebio da se popravi

što je godinama bilo zanemarivano. I sada, gdje u susjednoj zemlji vlada opojnost samosvijesti, nacionalnog ponosa i ohrabrenja, uvodi se kod nas vojnička vlada koja nema smisla za dušu i potrebe stanovništva.«

Fatalni izbor

Balkanski ratovi snažno su odjeknuli u dušama Južnih Slovena pod Austro-Ugarskom. U Bosni se rađao nov život. Vrijeme je donosilo nove struje i ideje. Pesimizam i nepovjerenje koje je donekle uhvatilo korjena u dušama omladine ustupaju mjesto općem optimizmu i velikom pouzdanju u snagu nacije. Poruka Bogdana Žerajića upućena preko Vladimira Gaćinovića svojim drugovima: »Omladina se mora spremati na žrtve. Kaži joj!« — ostavila je snažan utisak u omladinskim redovima.

Nacionalizam novoga naraštaja traži snažno afirmisanje ideje nacije u svima pravcima. Novi nacionalizam — prema karakteristici Jovana Skerlića — je višeg reda i širih vidika; on je u stvari životni nagon jedne za život sposobne rase, samoodbrana jednog snažnog nacionalnog organizma, manifestacija neodvojivog prava jednog naroda, da živi svojim životom i da bude gospodar svoje sudbine, visoko osjećanje solidarnosti, koja u jednu skladnu cjelinu sjedinjuje sve naraštaje i sve dijelove jednog naroda. To nije onaj stari, tradicionalistički i fatalistički nacionalizam, koji je živio u snovima o prošlosti, svu nadu stavljao u evropske kataklizme, koji nikako nisu dolazili i vjerovao da će spas doći od sastanka careva i kongresa diplomata. Novi nacionalizam znači vjeru u sebe, oslanjanje na svoju sopstvenu snagu, »otkaz svemu sužanjskom« i u sebi i oko sebe, pouzdanje u staru i vječnu istinu da »u stvari slobode ima se samo ono što se uzme«.

U Bosni, susjednoj zemlji Kraljevine Srbije i Crne Gore, odjek Balkanskih ratova izazvao je nade čije ostvarenje nije izgledalo ni malo nemoguće; za smjelije i borbenije duhove, koji su i sami učestvovali u bojevima, pitanje političkog ujedinjena Srba i Hrvata bilo je samo pitanje vremena, pitanje bliske budućnosti.

Novine su donosile podrobne izvještaje sa ratišta. Izvještaji posebnog ratnog dopisnika »Naroda« Veljka Milićevića čitaju se i danas sa velikim interesom. Pisani odličnim stilom, sa finim zapažanjem prilika i ljudi, ovi izvještaji mogu da posluže kao obrazac za ratnu novinsku reportažu. Izvještaji Veljka Milićevića podigli su vjeru u sposobnost srbijanskog vojnika.

Ishod Balkanskih ratova — da ne nižemo mnogo primjera — odrazio se u sadržaju i uopće u sastavu kalendara »Prosvjete« za god. 1914 (uredio Risto Radulović; kalendar je izašao u Sarajevu koncem 1913 god.). Sadržaj ovoga kalendara vrlo je karakterističan — on je bio zaplijenjen i — docnije — kad je

bila podignuta optužba protiv društva »Prosvjete« sadržaj kalendara poslužio je kao jedan od dokaza za »učinjenu veleizdaju« članova društva — i mi ćemo priopćiti neke stvari iz njega.

Odmah u početku nalazi se slika Kralja Petra; zatim Prestolonasljednika Aleksandra, onda slike Kraljevića Đorđa, vojvode Putnika, Nikole Pašića, Aleksandra Glišića, pukovnika Milovana Nedića. Potom dolaze fotografije koje prikazuju: »Uništenje turske baterije kod Kumanova«, »Poslije bitke na Kumanovu — Oficir odaje zadnju počast poginulom vojniku«, »Svečan ulazak Kralja Petra sa vojskom u Skoplje«, »Crkvu Gračanicu na Kosovu«, »Ranjenike u beogradskoj stanici«, »Dolazak delegata iz Bukurešta u Beograd«. U tekstu se nalaze još mnoge slike sa ratišta (»Zarobljeni Bugari u Beogradu odmaraju se poslije ručka u donjem gradu«, »Prestolonasljednik sa svojim štabom ulazi svečano u Beograd 11 avgusta 1913«, »Svečan ulazak srpske vojske u Beograd«, »Otkrivanje spomenika Voždu-Karađorđu 11 avgusta 1913 u Beogradu na Kalimegdanu«, »Ulazak srpske vojske u Bitolj« i još neke.)

U uvodnom članku — Šta sad? — koji je napisao jedan od naših, besumnje, najtalentovanijih novinara, urednik »Naroda« i »Pregleda«, Rista Radulović kaže se i ovo: »Prošla godina, jedna od najsjajnijih u svoj srpskoj prošlosti i jedna od najznačajnijih za svu srpsku budućnost, promijenila je potpuno situaciju srpskog naroda i slobodnih srpskih država«. Onaj dio našega naroda koji živi van srpskih država bio je »izložen, ako ne borbi, a ono samoobrani, jer je dunavska monarhija oslobođenje Srba od Turaka smatrala kao svoju štetu, u pobjedama srpskim gledala je svoje poraze, a u buđenju naše nacionalne svijesti i našim simpatijama za svoju veliku braću miniranje svojih temelja. I neznajući kud da okrene inače besplodnu akciju ona je povela pohod na svoje podanike — Srbe«. »Između srpskih oblasti ne smije biti različnosti — mislim različnosti unutrašnje — niti averzija. Svaka naša akcija treba svjesno da vodi jednom cilju sa sredstvima, koja su gdje najzgodnija i najbolja. Sve oblasti treba da izrazuju jednu osjećajnu i kulturnu cjelinu — nerazdjeljivu i nesalomljivu«. »Mjesto nesvjesnog i neizvjesnog napredovanja u mraku treba da dođe svjestan i cjelishodan rad«. »Glavna deviza neka nam bude u svemu radu, da je svaki od nas na svom mjestu. Tako ćemo uskoro poslije vojničkih uspjeha imati i kulturne i privredne, — cijeli jedan niz novih Kumanova i Bregalnica«.

U kalendaru je priopćena također »Proklamacija Kralja Petra srpskom narodu«. (Niš, 5 oktobra 1912). Mita Dimitrijević piše o Skoplju. U kalendaru je donešen i ekspoze ministra pretsjednika Pašića u Narodnoj Skupštini. Nižu se članci i pjesme o ratnim događajima.

Poslije osvećenja Kosova i oslobođenja Stare Srbije i Makedonije Vladimir Čerina pisaće: »Ona velika srca preko Drine kucala su i najtoplijom i najčišćom hrvatskom krvi. U onim neviđenim napadima tamo, u onim jurišima, klanjima i okršajima, bilo je i onog našeg najgordijeg hrvatskog duha, što nam je sačuvano ostalo. Ono je u stvari bilo o s l o b o đ e n j e S t a r e H r v a t s k e pod imenom Stare Srbije« . . .

Balkanski ratovi bili su iznenađenje za cijeli svijet, najviše za Austro-Ugarsku. Južnoslovensko pitanje iskrslo je u svoj svojoj jasnoći i presudnosti. Seton-Watson autor čuvene knjige »Jugoslovensko pitanje u Austro-Ugarskoj« posvetio je englesko izdanje (1911 god.) ove knjige onom austrijskom državniku koji će imati i genijalnosti i odvažnosti da riješi južnoslovensko pitanje. U njemačkom izdanju ove knjige koje mi imamo (»Die südslawische Frage im Habsburger Reiche« Berlin 1913) Seton-Watson će napisati (datum od 20 aprila 1913): »U posljednji čas ova se posveta ponavlja«. Sve jače ispoljuje se uloga Srbije koju joj je nametnula istorija; pogledi Južnih Slovena upravljaju se na nju. Baernreither je tačno zapazio da se stvari na Jugu razvijaju na štetu Monarhije. Da vidimo što predlaže on kao dobar poznavalac južnoslovenskog pitanja. Po povratku iz Sarajeva u Beč on zapisuje u svoj dnevnik — datum od 18 oktobra 1913 godine — ove značajne riječi: »Ukupni utisak kojega sam dobio u Bosni i ovo što sada ovdje (u Beču) čujem o svim mogućim planovima protiv Srbije, učvršćuje me u mom uvjerenju o južnoslovenskim stvarima: Mi moramo Srbiju ili uništiti ili — ako to ne bude moguće — moramo se s njom sporazumiti. Tertium non datur.«

S ovim se završuju zapisci Baerenreitherovog dnevnika u koliko se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Klupče se sve više i više odmotava. Hiljadudevetstoičetrnaesta je na pomolu! Od ova dva predloga Austrija je odabrala onaj prvi, fatalni, koji je konačno i nju upropastio. Vidovdanski atentat samo joj je dobro došao za njenu namjeru da konačno obračuna sa južnoslovenskim svijetom . . .

Jedno je sigurno: ova knjiga, s obzirom na sadržaj i namjenu, nosi potpuno pogrešan naslov. Umjesto postojećeg mnogo više bi joj odgovarao slijedeći naslov: "Srpsko pitanje i AU". Autor, očigledno je, miješajući pojmove, poistovjećuje bosanski narod (Bosance/Bošnjake) sa Srbima (bosanskim pravoslavcima).

13/5/93

POGOVOR

Memoari nekadašnjeg austrijskog ministra Dr. Bernrajtera, koje je g. Malbaša dao u prevodu, upotpunjene potrebnim i korisnim komentarima, u koliko se odnose na pitanje Bosne i Hercegovine, pretstavljaju vrlo zanimljiv materijal za period austrougarske vladavine u ovim krajevima od okupacije do 1914.*)

Iz tih bilježaka aktivnog austrijskog državnika nazire se sva nesigurnost i kolebljivost austrougarske političke koncepcije u pogledu njenih puteva i ciljeva na Balkanu.

Okupacija je bila jedan nesrećni pokušaj te politike koji je već unapred bio osuđen na propast. Monarhija je ipak htjela da stanje, stvoreno njom, utvrdi za vječna vremena — aneksijom, pa se tako desilo da je ono, što je trebalo da manifestuje odlučnost njene politike, bilo baš uzrok da sudbina Austrougarske bude konačno zapečaćena.

Aneksija je u stvari bila objava svjetskog rata. Dok monarhija nije dirala u državopravni položaj Bosne i Hercegovine, kako je on bio regulisan berlinskim ugovorom, Evropa je ćutala. Spadalo je u t. zv. evropsku ravnotežu da položaj Bosne i Hercegovine ostane neuravnotežen. A kad je nosilac austrijske balkanske politike Erental ipak riješio da ruši odredbe berlinskog sporazuma, onda je bilo jasno, a i on je sam dobro znao da će time biti izazvane sve, Njemačkoj i Austrougarskoj nenaklonjene sile, da tu i ne pominjemo Srbiju, koju je on htio da zbriše sa lica zemlje svojim mnogobrojnim planovima.

Svjetski rat počeo je, dakle, 1908 a njegova objava došla je sa strane Austrougarske. Prema tome na nju pada i odgovornost za rat kao što pada i na Njemačku. Njemačka je, doduše, vrlo dugo pokušavala da nosiocima austrougarske spoljnje

---

*) G. Malbaša je počeo da se bavi istorijom političkog života u Bosni još prije nekoliko godina, objavljujući rezultate svojih studija u raznim časopisima i listovima. Između ostalog objavio je u zagrebačkoj »Riječi« slijedeće napise: »Petar Kočić kao nacionalni i socijalni borac« (God XXVI — br. 18 od 24 V 1930); »Dvadesetgodišnjica smrti Bogdana Žerajića« (God. XXVI — br. 21 od 14 VI 1930); i »O Dr. Milovanu Milovanoviću« (God. XXVI — br. 24 od 5 VII 1930). U ovoj knjizi g. Malbaša se poslužio, pored ostalog, opsežnim djelom »Die grosse Politik der europäischen Kabinette«.

politike prikaže potrebu najveće opreznosti u ovom pitanju. Erental je morao da uloži najveće napore da uvjeri odgovorne političke faktore u Berlinu o neophodnosti aneksije i nije u tome nikad potpuno uspio. Tek, kad je stvar bila konačno sazrela, saglasila se je i njemačka vlada sa onim što više nije moglo da se popravi i primila je austrougarsko rješenje za svoje.

*

Okupacija Bosne i Hercegovine bila je za Austrougarsku istorijska greška. Ona je ove dvije pokrajine tražila sa više razloga. Konačnim ujedinjenjem Italije, ona je izgubila Lombardiju i Veneciju. Mogućnost za ekspanziju na apeninskom poluostrvu bila je pokopana, a uz to porazom na toj strani je znatno oštećen i njen prestiž velike sile. U zamjenu za to trebalo je dobiti nove teritorije na drugoj strani, gdje nije bilo jakih protivnika i gdje se bespomoćno osipala jedna velika imperija.

Na toj strani, na balkanskom poluostrvu, otvarali su se najljepši vidici. Kršćanske državice, koje su počele da se formiraju na teritoriji turske imperije, bile su sasvim nemoćne. Njima je trebalo pomoći od Evrope i Austrija je učinila sve da ona bude taj pretstavnik kršćanske Evrope koji će porobljenim balkanskim narodima donijeti slobodu, kulturu i civilizaciju.

Put na Balkan bio je daleko zavodljiviji od puta na Apenin. Preko Balkana otvarao se mnogo kraći, direktni put na Bliski Istok. To je bio onaj istorijski put kojim su kroz cijelu istoriju kretali pohodi naroda sa jugoistoka na sjever i obratno. A, što je naročito pogodovalo austrijskoj politici, to je bio fakat da su na tom putu bili još neorganizovani narodi, podijeljeni na razne grupe, plemena i bratstva i željni da se, po svaku cijenu, i definitivno oslobode od potčinjenosti u kojoj su bili stoljećima. Za jednu veliku silu sa organizovanom velikom vojskom bile su perspektive na toj strani vanredno povoljne, u toliko više što su se kršćani iz turske imperije često obraćali njoj za pomoć a, kad je trebalo, i bježali na njenu stranu.

Pohod na Bosnu po mandatu berlinskog kongresa stao je monarhiju velikih žrtava u ljudstvu i novcu. Muslimanski elemenat, koji je bio gospodujući i koji se tako često bunio protiv Carigrada i sultana, ustao je sav protiv nje. S njim i jedan mali dio kršćana. Pokret je, naravno, ugušen ali je nezadovoljstvo tinjalo i još nekoliko puta planulo na raznim stranama u manjim pobunama, ne muslimanskog stanovništva nego kršćanskog, pravoslavnog, koje je već imalo jednu koncepciju oslobođenja i ujedinjenja pod egidom Srbije.

Austrija je uspjela da pacifikuje neorganizovane, obezglavljene i raznorodne mase, koje nisu znale kuda da se krenu i koje nisu imale jednu zajedničku ideju i vodstvo. Ali ona nije uspjela da unese harmoniju između vjera i harmoniju u soci-

jalnim odnosima. Ona je tu učinila onu istu sudbonosnu zabludu koju je učinio i Omerpaša Latas, kad je došao u Bosnu sa misijom da uništi begovat i da silom pacifikuje Bosnu. Upravo je neobjašnjivo što paša nije htio ili smio da zadre u nesnosne socijalne odnose u Bosni. Time bi zadovoljio ogromni dio socijalno deklasiranog stanovništva i pridobio ga za tursku državnu ideju, čime bi država dobila najpouzdaniji oslonac u borbi protiv otpornih feudalaca.

Takvo jedno radikalno riješenje socijalnog pitanja možda bi privremeno spasilo Bosnu Turskoj, da je naime Turska imala sve ostale uslove za svoje održanje. Austrougarskoj, međutim, nije moglo ni to da pomogne, jer je njena balkanska politika nosila u samom svom začetku bakcil propasti. Ona je tu, u Bosni, došla u sukob sa nacionalnom idejom jednog naroda koji se tek budio, a ta ideja je bila u najdirektnijoj protivnosti sa idejom osvajača. Između ove dvije ideje nije bilo mogućnosti pomirenja ni u kom slučaju, čak ni u monstruoznoj soluciji erentalovskog trializma koji je Srbiju htio da uokviri sa ostalim jugoslovenskim zemljama u treću državu austrougarske monarhije.

Dr. Bernrajter je to naslutio. U svojim memoarima podvukao je svoju misao postavivši alternativu: ili se sporazumiti sa Srbijom ili je uništiti. Tertium non datur. Bernrajter je pogrešio samo za jednu finesu. Tertium je, naime, bio u tome: da Austrougarska može da bude uništena. Njemu, kao Austrijancu, ne treba naravno zamjeriti što nije mogao da zamisli takav tertium. Ali je za visoku diplomatsku politiku Austrougarske bilo fatalno baš to što niko u njoj nije htio ni smio da dopusti jedno treće rešenje van ova dva koja je Dr. Bernrajter postavio.

Kad govori o raspoloženju u Bosni i Hercegovini poslije aneksije, on vidi da to raspoloženje nije nimalo naklono monarhiji i upoređuje ga sa raspoloženjem koje je vladalo u Lombardiji pred njeno oslobođenje. Ali, i kad čini tu, za njega vrlo tešku i neutješnu konstataciju, Dr. Bernrajter ne vidi još i ne naslućuje da će baš takav identitet prilika da dovede i do identičnih posljedica.

*

Austrougarska je pokušavala da nametne i utvrdi svoj režim u Bosni, koristeći se sentimentalnostima i slabostima pojedinih vjera i plemena. Njena politika nikad nije bila sentimentalna, ni u pitanju Hrvata-katolika za koje se često tvrdi da su bili pod naročitom njenom zaštitom.

U pogledu srpskog plemena ona je bila u glavnom na čisto. Na toj strani nije mogla naći pristalica za svoju koncepciju. Kalaj i Burian vjerovali su u to za izvjesno vrijeme i računali su da će moći da kanališu težnje srpskog plemena i da ih upute

u pravcu koji će konvenirati politici monarhije. Konačno su i jedan i drugi došli do saznanja da su sve koncesije uzaludne.

Sa muslimanima je bilo lakše. Agrarno pitanje, koje je bilo od fundamentalnog značaja, bilo je u rukama austrougarskih političara odlično sredstvo za upravljanje političkim raspoloženjem muslimanskih narodnih pretstavnika. Velikoposjednici su po svom položaju u narodu, a docnije u Saboru po izbornom redu koji se bazirao na cenzusu, bili pretstavnici najširih muslimanskih masa, dakle i muslimanskog seljaka-kmeta, čiji je socijalno-ekonomski interes bio upravo suprotan interesu vlasnika zemlje. Zbog ovog momenta austrougarska uprava nije htjela da na jedan radikalan i socijalno pravedan način riješi najteži problem svog okupacionog područja.

Dok su Srbi bili odlučni protivnici Austrougarske, Hrvati odnosno njihovi politički vođi očekivali su od nje povoljno rješenje »hrvatskog pitanja«. Većina hrvatskog naroda živila je već stoljećima u okviru habsburške monarhije pa se nametala sama od sebe ideja ujedinjenja Bosne sa Hrvatskom. Ta ideja trializma bila je zahvatila široke mase u Hrvatskoj a i u Bosni jer njena realizacija nije izgledala nimalo teška i jer se često i sa zvanične strane dopuštala mogućnost takvog državnog preustrojstva u monarhiji u kom bi se ostvarilo ujedinjenje hrvatskog naroda. Sam Erental je bio pristalica trializma, doduše još šireg, jer je po njegovoj koncepciji trebalo da u takvu trialističku monarhiju uđe i jedan dio Srbije. U tom slučaju bilo bi likvidovano »srpsko pitanje«. Jedan dio slobodne Srbije ušao bi u sastav monarhije a drugi bi bio dodijeljen Bugarskoj kao njen etnografski sastavni dio. Austrija bi u tom slučaju dobila na jugu Bugarsku umjesto Srbije.

Za takvu soluciju bio je u Bosni vrlo zagrijan svjetovni kler, koji je i inače bio nosilac austrijske politike. Bosanski katolički kler je, pored vojnih krugova koji su volili da se bave i politikom, najrevnosnije insistirao za odlučnu politiku monarhije u jugoslovenskom odnosno u bosanskom pitanju. U zajednici sa austrijskim kršćanskim socijalistima nadbiskup Dr. Štadler forsirao je i tražio aneksiju još onda, kad ni u vrhovima monarhije nisu bili sasvim na čisto šta da se radi.

Njemački otpravnik poslova u Beču grof Brokdorf-Rancau izvještava svoju vladu na 4 mjeseca prije aneksije, da monarhija još ne misli da pristupi rješavanju pitanja aneksije i dodaje da se »sve protivne glasine šire sa strane klerikalne, naročito sa strane bliske nadbiskupu Dr. Štadleru i sa strane viših oficira koji se bave politikom a koji već godinama traže aneksiju«.

Takav stav Hrvata bio je velika politička zabluda. Austrougarska je njihove posebne interese uvijek zapostavljala već zbog toga da ne bi na strani i onako renitentnih Srba izazivala jače nezadovoljstvo i otpor. Ostavljajući ih u nadi da će njihove

aspiracije biti kad-tad zadovoljene trializmom, ona je sebi osiguravala njihovu saradnju bez ikakvih stvarnih koncesija.

Naravno, bilo je i među Hrvatima i među muslimanima grupa i pojedinaca koji nisu bili pristalice austrougarske političke koncepcije. Ali ta manjina iščezavala je prema gomili koja, kao ni Bernrajter nije mogla da zamisli da se jedna velika imperija može da sruši kad u samoj sebi nema unutrašnjeg opravdanja za egzistenciju.

*

Austrougarska je u Bosnu ušla kao osvajač, protivno želji njenog stanovništva. Kao zavojevačka sila ona nije vodila računa o nacionalnim ni socijalno-ekonomskim problemima koji su poticali iz stanja ropstva pod Turčinom, a koji su ometali slobodan razvoj ovih krajeva. Prirodno je, dakle, bilo da se stanovništvo, koje nije bilo konzultovano kad je monarhija ovamo zagazila, buni protiv toga što mu se ne da sloboda samoopredjeljenja a, prema tome, i mogućnost nezavisnog života. Revolucionarna borba protiv Austrije bila je potpuno moralno opravdana jer je Austrija potčinila ovaj narod još gorem ropstvu, gorem zato što ga je naturila država kojoj je bilo povjereno da bude nosilac kulture i civilizacije.

U revolucionarnoj borbi ne biraju se sredstva, u ratu još manje. Pošto je Austrija objavila rat još 1908, nije bilo nimalo čudno što je šest godina kasnije jedan narod progovorio metkom od 28 juna 1914.

VIKTOR RUBČIĆ

Sadržaj:

